

ISSN 2534-8434

ЕТИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ

Брой 4, кн. 1, 2019

www.jesbg.com

Списание „Етически изследвания“

Година IV, брой 4, кн. 1, юли 2019 г.

Редакционна колегия

Главен редактор:
Емилия Маринова

Отговорен редактор:
Иван Миков

Редактори:

Александра Трайкова (Институт за изследване на обществата и знанието, БАН, София)
Божидар Ивков (Институт за изследване на обществата и знанието, БАН, София)
Валетина Драмалиева (Университет за национално и световно стопанство, София)
Васил Проданов (Университет за национално и световно стопанство, София)
Вилхелм Аугустат (Международна асоциация „Мир чрез култура“ Европа, Линц)
Герхард Хофбауер (Университет Моцартеум, Залцбург)
Даниела Сотирова (Технически университет, София)
Дмитрий Смирнов (Ивановски държавен университет)
Евангелос Муцопулос (Атинска академия)
Лев Семашко (Обществен институт за изследвания на стратегическата сфера, Санкт Петербург)
Любослава Костова (Институт за изследване на обществата и знанието, БАН, София)
Максим Мизов (Център за исторически и политологични изследвания, София)
Мая Ангеловска-Панова (Институт за национална история, Скопие)
Николай Михайлов (Софийски университет „Св. Климент Охридски“)
Стоян Ставру (Институт за изследване на обществата и знанието, БАН, София)
Хенриета Шербан (Институт за политически науки и международни отношения, РА, Букурещ)
Христо Христов (Институт за изследване на обществата и знанието, БАН, София)
Юри Стоянов (УОАИ, Лондонски университет)

Списание "Етически изследвания" (ISSN 2534-8434) е индексирено в световната мрежа за рефериране и индексирание на следните места: DOAJ, ROAD, Google Scholar.

Изданието е достъпно онлайн: <http://jesbg.com>

Редакционна политика

В списание „Етически изследвания“ се публикуват единствено предварително неиздавани на друго място текстове. Не се изискват такси за публикациите. Не се изплащат хонорари за материалите, публикувани в списанието. Пълните условия за подаване и публикуване на статии са поместени на официалната страница на сп. „Етически изследвания“ – www.jesbg.com.

Авторски права

Публикуваните материали са лицензирани под *Криейтив комънс лиценз* – позоваване, без производни, без комерсиална употреба. Авторите могат да използват повторно своите текстове след публикуване. Пълен текст на лиценза:
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/2.5/bg/>

СЪДЪРЖАНИЕ

ТЕМА С ПРОДЪЛЖЕНИЕ

„БЪЛГАРСКАТА ЕТИКА – ТРАДИЦИИ И ХОРИЗОНТИ“

За българската етика и съвременните морални рискове

Главен редактор – Емилия В. Маринова

1–2

Приложната етика – необходим елемент

в университетското образование

Валентина Драмалиева

3–15

Етическо изследване и развитие на етическа

компетентност в средното училище

Евелина Иванова-Варджийска

16–25

Кой притежава пациентската информация?

Перспективи пред моралната претенция за собственост

Мартин Мирчев

26–36

МОРАЛНИ РИСКОВЕ НА СЪВРЕМЕННОСТТА

Бежанците и кризата на толерантността

Таня Неделчева

37–50

IV Съдържание

Нашата памет е нашата крепост:
биологична и дигитална памет в битка за субекта!

Стоян Ставру

51–61

Scared of Values? The Goals of Disease Definitions
and the Problem with Naturalism

Aleksandra Traykova

62–79

ОТЗИВИ, РЕЦЕНЗИИ, НАУЧНИ СЪОБЩЕНИЯ

РЕЦЕНЗИЯ НА КНИГА

Машины, тела и блянове. Рецензия на
“Изобретяването на човека-машина. Тялото на
спортиста” с автор Боряна Ангелова-Игова

Христо Христов

80–85

Продължение на библиографските указатели на етически рубрики
в българската философска периодика IV

Емилия В. Маринова

86–87

Библиографски указатели на етически рубрики
в българската философска периодика IV

Добрин Тодоров

88–90

CONTENTS

CONTINUATION

„BULGARIAN ETHICS – TRADITIONS AND HORIZONS“

On the Bulgarian Ethics and the Contemporary Moral Risks

Editor-in-Chief – Emilia V. Marinova

1–2

The Applied Ethics – an Essential Element of University Education

Valentina Dramalieva

3–15

Ethical Inquiry and Developing Ethical Competence in Secondary School

Evelina Ivanova-Vardzhiyska

16–25

Who Owns the Patient`s Information?

Prospects for the Moral Claim on Ownership

Martin Mirchev

26–36

CONTEMPORARY MORAL RISKS

Refugees and the Tolerance Crisis

Tanya Nedelcheva

37–50

Our Memory Is Our Fortress -

Biological and Digital Memory in a Battle for the Subject!

Stoyan Stavru

51–61

Scared of Values? The Goals of Disease Definitions
and the Problem with Naturalism

Aleksandra Traykova

62–79

REPORTS, REVIEWS AND SCIENTIFIC ANNOUNCEMENTS

BOOK REVIEW

Machines, Bodies, and Dreams. Review of “Inventing of Man a Machine.
The Body of the Athlete” by Boryana Angelova-Igova

Hristo Hristov

80–85

Continuation of the Bibliography Index of Ethics Rubrics
in the Bulgarian Philosophical Periodicals IV

Emilia V. Marinova

86–87

Bibliography Index of Ethics Rubrics
in the Bulgarian Philosophical Periodicals IV

Dobrin Todorov

88–90

ЗА БЪЛГАРСКАТА ЕТИКА И СЪВРЕМЕННИТЕ МОРАЛНИ РИСКОВЕ

ГЛАВЕН РЕДАКТОР – ЕМИЛИЯ В. МАРИНОВА

Сп. „Етически изследвания“

editor@jesbg.com

ON THE BULGARIAN ETHICS AND THE CONTEMPORARY MORAL RISKS

EDITOR-IN-CHIEF – EMILIA V. MARINOVA

Journal „Ethical Studies“

Уважаеми Читателю!

В настоящия брой 4, кн. 1 за 2019 г. продължаваме да публикуваме текстовете, дискутирани по време на Четиринадесетата национална конференция по етика „Българската етика – традиции и хоризонти“, посветена на 70-годишния юбилей на българската академична философия и на 50 години от създаването на етическо научно звено в рамките на Българска академия на науките.

Тематично текстовете продължават дискусията за етическото образование в България и за съвременните форми на етическа регулация. Обосновават се достойнствата на обучението по приложна етика. Дискутира се важната тема за собствеността върху пациентската информация.

В отделна рубрика публикуваме изследвания, посветени на етическите рискове на съвременността. Подбрани са три актуални за българското общество теми, интерпретирани през призмата на моралните ценности. Представен е оригинален анализ на бежанския проблем и кризата на толерантността у нас. С изследване от областта на медицинската етика представяме нашия най-млад член на екипа. Със статията за биологичната и дигиталната памет в битка за субекта анонсираме темата на петнадесетата национална конференция по етика „Етика и технологичен риск“, която ще се проведе на 11-13 ноември 2019 г. в Нова конферентна зала на СУ „Св. Климент

2 ЕМИЛИЯ В. МАРИНОВА

Охридски“, организирана съвместно от секция „Етически изследвания“ към ИИОЗ-БАН и Катедра „Логика, етика и естетика“ към Философски факултет на СУ.

Продължаваме да публикуваме и извадка на етическите рубрики във философската периодика у нас, като целта е да се проследи кога се обособяват те и каква е тежестта им по отношение на останалите философски рубрики.

В броя е застъпена и рубриката „Отзиви, рецензии, научни съобщения“.

Приятно четене!

ГЛАВЕН РЕДАКТОР

Доц. д-р Емилия В. Маринова

ПРИЛОЖНАТА ЕТИКА – НЕОБХОДИМ ЕЛЕМЕНТ В УНИВЕРСИТЕТСКОТО ОБРАЗОВАНИЕ

ВАЛЕНТИНА ДРАМАЛИЕВА

Университет за национално и световно стопанство

valentinadramalieva@gmail.com

THE APPLIED ETHICS – AN ESSENTIAL ELEMENT OF UNIVERSITY EDUCATION

VALENTINA DRAMALIEVA

University of National and World Economy

Abstract

An important feature of modern times is the growing role of public rationality which has a pronounced ethical aspect and sets many challenges, requiring certain ethical skills and attitudes. In this connection, the specificity of applied ethics is revealed. It is presented as a common framework of many applied ethics, which the author classifies in three types depending on where the ethical standards apply - to significant public spheres; to major professions; to specific cases. Arguments are given to support the necessity namely university education to include different applied ethics, related to student's professional interests and future realization. At the same time, some critical objections to this possibility are disputed.

Keywords: applied ethics, applied ethics related to significant public spheres, ethical casuistry, professional ethics, public rationality, university education

Каква е ситуацията в обществото днес

Живеем във времена на ярко изразен прагматизъм. Това е сериозно предизвикателство както пред разума, така и пред свободната воля на човека, защото изисква цялостно реализиране на потенциала им за постигането на различни прагматични цели, които обществото непрестанно си поставя. Всеки в обществото днес е изправен пред необходимостта да избира и да взима решения, които не са просто емоционален изблик, а имат дълбоки рационални основания. Разумът е все по-значим, а обществената рационалност се изразява чрез разумния избор както на индивидите, така и на групите в обществото. Целенасоченото поведение и взимането на решения

засягат всички сфери – не само житейската, но и публичната. Нещо повече - взимането на решения се приема като неотменима характеристика на съвременното ни. Но то е проява не само на разума, но и на свободна воля – на всеки човек и на всички хора. Именно заради това и отговорността също е неотменима част от процеса на взимане на решения във всички сфери.

За разлика от житейската, в публичната сфера става въпрос не просто за решения, а за управленски решения, свързани с конкретни цели и подбор на средства, обоснован избор, упражняване на власт, налагане на политики. В този контекст отговорността несъмнено става още по-значима и неотменима част от всеки разумен избор в публичната среда и от обществената рационалност изобщо.

Видно е, че обществената рационалност е твърде важна за съвременното ни, от което произтичат следните изводи.

На първо място, обществената рационалност придобива ярко изразен етически аспект. Това е следствие от посочената по-горе зависимост, че тя изисква същевременно и адекватна отговорност за управленските решения, упражняването на власт, налагането на политики, а отговорността несъмнено е морален и етически проблем. Заедно с това разумните и отговорни управленски решения са свързани с такива ключови въпроси за обществото като: балансиране на разходите и печалбите, овладяване на неопределеността и свеждането ѝ до рискове, анализ на риска, адекватна оценка, правилно решение. Моралът винаги участва в осмислянето им, което е ново предизвикателство пред етиката.

На второ място, обществената рационалност застава пред предизвикателството да намери начини да се оптимизират решенията в различните сфери и така да се подпомогне постигането на желаните цели в обществото. Затова анализите и оценките предшестват разумния избор на правилно поведение навсякъде. А това издига актуалността на ценностите, в това число и моралните – именно през тяхната призма се анализират социалните факти, за да се взимат разумни решения. Така етиката придобива значимост и в контекста на усилията за оптимизиране на решенията във всички сфери на обществото.

На трето място, обществената рационалност се разгръща и като целенасочена намеса на човека навсякъде, включително в икономическата сфера и бизнеса, което поражда въпроса за необходимостта от разумен контрол върху тази човешка намеса.

Това също отваря широко вратата на етическите проблеми при цялостната оценка на дейността.

На четвърто място, във връзка с посоченото, на преден план излиза проблемът за регулаторите на обществото, от които се очаква първо да регламентират, а после и да контролират целенасочената човешка намеса. Регулаторите са важни и затова, че именно чрез тях хората в голяма степен взаимно гарантират свободната си воля. Затова днес се търсят начини за оптимизиране на статута и въздействието в обществото на всички системи за регулиране – морал, право, политика, администрация. Те придобиват етически аспект. В тази връзка и очакванията към етиката, разбираана като теория за морала или като теоретичен модел на определена морална система, определено се засилват.

На пето място, обществената рационалност днес все повече търси начини да осигури икономическа и пазарна ефективност, което също повдига въпроса как да се оптимизира регулирането – както конкретно на пазара, така и в обществото като цяло. Един от възможните начини е чрез фаворизирането на правото като по-модерна и по-надеждна система за регулиране на поведението и отношенията. Често това е съпроводено от мнението, че обществото дори няма нужда от морала като отделен регулатор, защото той фактически е включен в правото и действа чрез правото, като при това използва неговите предимства. Понякога обаче това е просто начин за прехвърляне на цялата отговорност в обществото само към законотворците и правосъдието или пък за оправдаване и омаловажаване на постъпки, които са в противоречие с традиционните морални разбирания на обществото. Очевидно е, че във времето на множество прагматични цели и същевременно – ограничени ресурси, това разбиране е широко разпространено у нас, както и навсякъде по света. То помага на хората да вървят по линия на по-малкото съпротивление и да се концентрират върху конкретни и текущи цели, да не носят много отговорности, да се разтоварят от проблеми и да не страдат от морална вина. Но негативите от това ограничено разбиране се осъзнават все по-ясно и от различни сфери вече си дават сметка, че именно чрез етиката може да се оптимизира регулирането.

На шесто място, обществената рационалност е предизвикана и от необходимостта да търси начина за противодействие на ширещата се днес обща криза на рационалността. Смята се, че сред най-ярките симптоми на кризата на

рационалността в съвременното общество са: съмнения в обществената рационалност и възвеличаване на спонтанните процеси на всички нива; оспорване на морала и възхваляване на липсата на отговорност като облекчение от бремето му; абсолютизиране на формалната справедливост, налагана от закона; превес на процедурната рационалност и бюрократизиране на обществото; управленски кризи и управление чрез кризи; обща ерозия на правосъдието; толериране на престъпността; засилен натиск върху гражданите; отслабване на националната държава; засилване на глобалната корпоративна мощ; краен либерализъм; криза на демокрацията.

На практика в обществото днес все по-остро се чувства недостатъчността на правното и административно регулиране – във всички делови сфери, вкл. и на свободния пазар. Затова управлението във всички сфери много разчита и на морала, като утвърден в многовековната практика на човечеството регулатор. Неговата устойчивост, гъвкавост, специфични механизми и други утвърдени достойнства го правят ценен и незаменим регулатор на различни нива и във всички обществени сфери, а negliжирането му е свързано с много опасности за цялото общество.

Но моралът не е инстинктивен процес, а е продукт на човешката рационалност – обвързан е със съзнанието и свободната воля, които определят човешката същност. Затова той напълно се вписва в усилията за рационализиране на обществения живот навсякъде, включително в икономиката и бизнеса. Това е в основата на засилващия се днес интерес към етиката, разбираана най-общо като теория за морала, а оттам и към приложната етика.

Какво всъщност представлява приложната етика

Под *приложна етика* разбираме най-общо прилагането на етически стандарти – етически ценности, норми, принципи и модели на поведение към реалната среда. „Приложността“ винаги е била същностна страна в разбирането на етиката. Защото етиката никога не е целяла единствено и само да изучава морала и да подрежда достигнатите прозрения и истини в стройни теоретични системи, но също – и да „прилага“ обратно тези теоретични достижения в живота. С „прилагането“ винаги се е целяло постигането на няколко неща – заедно или поотделно: **на първо място**, да се стимулира моралът в реалната среда; **на второ място**, да се постигат определени желани цели; **на трето място**, цялостно да се оптимизира животът и да се направи той

по-добър, по-смислен и по-щастлив.

В съзвучие с тези цели и стремежи етиката още от древността се е наричала *практическа философия*. От Аристотел идва разбирането за етиката, като тясно свързана с практическия живот и с търсенето на начини за постигане на добродетелите. Тя е практическа философия, защото обслужва живота, а приложността е неотменима черта.

Приложната етика се разбира поне по два начина. От една страна, тя означава очертания по-горе приложен аспект, който притежава като своя същностна черта още от обособяването си в древността. От друга страна, днес тя се разбира като относително обособена част от етиката, в контекста на условното ѝ разделяне на теоретична етика и приложна етика. Докато теоретичната етика се занимава в по-голяма степен с научно осмисляне и систематизиране на моралните ценности, норми, принципи, модели, то приложната етика се занимава най-общо с търсенето на успешни начини и адекватни механизми за прилагането на тези теоретични достижения на етиката към реалния живот.

Не е чудно, че именно приложната етика днес се радва на изключителен интерес заради връзката си с живота и прагматичната ѝ насоченост, докато теоретичната етика така или иначе остава обвързана с конструкциите на чистото философско мислене.

Важно за разбирането на приложната етика е това, че тя няма единно битие, а е само обща рамка на съществуващите приложни етики. Приложната етика не бива да се мисли като единно цяло, а винаги – като съвкупност от множество приложни етики. Затова е важно приложните етики да се осмислят, систематизират и класифицират – не само формално, заради прегледността, но и заради правилното им разбиране и използване. Приложната етика съществува чрез отделните приложни етики.

Съществуват различни класификации на приложните етики и никоя от тях не е общоприета. Моето разбиране ги подрежда в три типа, обединяващи множество видове приложни етики (*виж схемата*). Трите типа са в зависимост от това къде се прилагат етическите стандарти – към значими обществени сфери; към значими професии; към конкретни казуси (от която и да било сфера или професия). Направеното разграничение е важно и затова, защото е съобразено с разбирането, че етическите стандарти се променят, когато се прилагат към различни сфери, тъй като се адаптират към тяхната

специфика.

Трябва да се отбележи, че тази класификация не претендира за изчерпателност, а има за цел да онагледя общата представа за приложните етики и взаимодействията между тях, обединени в понятието „приложна етика“. Смятам, че моделът, определящ три постоянни типа и множество видове приложни етики – както постоянни, така и променящи се и тепърва обособяващи се, разкрива спецификата на приложната етика като обща рамка, както и какви са нейните възможности и съответно – какви могат да са очакванията към нея. Трябва да се има предвид, че етическата казуистика е относително обособена като отделен тип приложна етика, макар че се отнася и към двата други типа -както към всички значими сфери (вкл. житейската), така и към всички значими професии. Тя фактически е съществена част от всяка друга приложна етика. А решаването на всеки един казус изисква: етически анализ, етическа оценка и етически обосновано решение за поведение. И именно това поведение се възприема като правилно поведение.

I тип Прилагане на етически стандарти към значими сфери	II тип - Професионална етика Прилагане на етически стандарти към значими професии	III тип - Етическа казуистика Прилагане на етически стандарти към конкретни казуси
биоетика, житейска етика, делова етика, бизнес етика, правна етика, политическа етика, медийна етика, медицинска етика, етика на околната среда, научно-технологична етика, компютърна етика, етическа глобалистика...	преподавателска етика, лекарска етика, търговска етика , инженерна етика, журналистическа етика, магистратска етика - адвокатска, съдийска, прокурорска, нотариус, административна етика, управленска етика, мениджърска етика, етика на учения, етика на политика...	от всяка сфера (вкл. житейската практика - всекидневна етика) от всяка професия решаването на всеки казус изисква: 1) етически анализ; етическа оценка; 2) етически обосновано 3) взимане на решение.

Различни приложни етики – типове и видове

„Приложността“ прави етиката неocenim помощник при взимането на разумно обосновани решения във всички реални житейски и делови ситуации. Когато се питаме как да постъпим – като хора или като професионалисти, това вече ни изправя пред етически проблем, защото трябва да вземем решение, съобразено с определени етически стандарти – свои или чужди. Когато взимаме каквото и да било решение, си даваме сметка, че всяко решение винаги има и етическа страна. Защото, търсейки

правилно решение, всеки човек посочва различни аргументи, но задължително включва и тези на етиката. Затова етическите стандарти – ценности, норми, принципи и модели на поведение, задължително трябва да присъстват при взимането на всяко правилно решение във всяка сфера на реалния живот - както в житейската, така и в деловата; както в ежедневието, така и при стратегически или съдбовен избор; както за екзистенциални, така и за чисто организационни въпроси; както за отделния човек, така и за обществото.

От позициите на етиката моралните норми и предписания не са ограничител на поведението, а напротив – те са средство за постигането на взаимно приемливи и обществено значими цели за всички хора. Етиката разчита на разумността на всеки човек и на способността му да търси далновидни решения, а не на заблудата да се уповава само на това, което е интуитивно ясно и желано в момента. Днес този подход е особено важен.

На какво още се дължи интересът към приложната етика днес

В съвременното очакванията към етиката нарастват. Все повече се утвърждава очакването, че тя може да подпомага хората и институциите да се развиват целенасочено в определена посока, като зачитат етическите стандарти за правилно поведение. Очаква се по рационален път тя да подкрепи решаването на моралните и всички ценностни проблеми, които стоят пред човека и пред обществото. Очаква се също и това, че тя може да постига тези цели като стимулира нормирането и оценяването на поведението и отношенията в цялото общество или в някоя отделна сфера. Очаква се, че по този начин тя може да осигури баланс и хармония в обществото, които пък са предпоставка за постигане на други човешки цели. И именно като *приложна етика* тя най-вече допринася за това.

Прилагането на етически стандарти - етически ценности, норми, принципи и модели на поведение - към реалната среда цели най-вече да се осмислят, анализират и решат възникващите там проблемни ситуации, свързани обичайно с разнообразни морални конфликти. А както вече беше казано, днешното време става все по-сложно и конфликтно и изправя хората пред необходимостта да взимат трудни решения. Икономиката, науката и технологиите създават още проблеми. А предизвикателството да се рационализират отношенията и поведението се отнася за всички хора в

обществото.

Тези проблеми не могат да бъдат решени правилно, ако към тях не се подходи и от оценъчната гледна точка на етиката. Най-напред трябва да разберем каква е значимостта на проблемите за нас и обществото, а също - как бихме искали да се решат те с оглед на човешкото ни битие и бъдещите ни цели. Защото разграничението между „онова, което е“ и „онова, което трябва да бъде“ е сред най-съществените предизвикателства за човека. А предизвикателствата са навсякъде - както в различните обществени сфери, така и в повечето професии, а също и в конкретни случаи (казуси) от тези области. Обичайно става въпрос за такива области, професии или казуси, които са твърде значими или проблемни в днешната реалност. Именно те предизвикват хората да търсят бързи и правилни решения. За целта утвърдени морални и етически стандарти се изясняват, систематизират и ползват в етическия анализ и етическата оценка, предшестващи взимането на всяко решение.

Приложната етика цели да се оценяват поведението и отношенията, както и да се решават всички ценностни проблеми в реалността, т.е. във всички значими обществени сфери, професии, казуси. Тя изяснява, адаптира, систематизира и популяризира утвърдени морални (етически) ценности, норми, принципи и модели на обществото в реалната среда. Заедно с това тя полага усилия за разработване на нови модели и механизми за практическото прилагане в реалния живот и в управлението на наложилите се етически концепции и стандарти. Същевременно търси и ценностни решения на проблемите, засягащи цялото общество. Това обяснява големия интерес към нея – усилията за развитието и използването на приложната етика идват от различни посоки: от самите професионалисти, от обществото, от изследователите.

Защо да се изучава приложна етика

Очертаната по-горе ситуация показва също и защо приложната етика става все по-актуална от 70-те години на XX в. насам, когато в обществото се случват множество бурни промени, изискващи решения, които да съответстват с целите на човечеството. Стремехът за цялостно рационализиране на обществения живот прави етиката много търсена за всички сфери, а различните приложни етики стават особен приоритет.

Посоченото аргументира необходимостта да се изучава приложна етика. Преподаването ѝ като академична дисциплина има дълбоки теоретични основания,

както и практическа полезност за реализацията на студентите от различни професионални направления. Постепенно тези образователни усилия стават традиционни и приложната етика все повече се включва в учебните планове на водещите университети. Очаква се чрез обучението специалистите да получат не само знания за етическото въздействие и за прилагането на етическите стандарти, но и умения да боравят с тях и да решават етическите проблеми в своята сфера. Заедно с това се работи също и за създаването у тях на трайна етическа нагласа. Затова етическите стандарти и модели не се декларираат и налагат като рецепта, а се обясняват в логическата им връзка с всички обществени факти.

Образователните процеси и нагласи във висшите училища са особено подходяща среда за постигането на тези задачи. Това прави приложната етика необходим елемент в университетското образование. Тя се възприема като предпоставка за осигуряването едновременно на обществена приемливост, както и на условия за ефективност на всяка обществено значима професия. Заедно с това тя е в съответствие със стремежа на обществото да контролира в свой интерес различните професии, както и бизнеса, за да се защити срещу тяхното неблагоприятно въздействие, манипулации и потенциални заплахи.

Преподаването на приложна етика среща и съпротива, основана на възражения.

Първата група възражения се концентрират около разбирането, че няма смисъл да се изучава изобщо каквато и да било етика при положение, че практиката непрекъснато ни дава примери за нарушаване или несъобразяване с етическите стандарти. Смятам обаче, че този факт не може да се приеме като сериозен и обоснован довод срещу преподаването, а точно обратното – трябва да е аргумент да се изучава приложна етика. Възможни са и аналогии: и правните закони се нарушават в практиката, което не се сочи като аргумент срещу изучаването на правото; и икономическите закономерности често не се съблюдават, което не значи, че не трябва да се изучава икономика. А в подкрепа може да се посочи идващото още от Сократ разбиране за това колко важно условие за моралния живот в обществото е хората да имат познание за моралните стандарти – какво е добро, честност, справедливост и др. И до днес стремежът на човека да разбере и достигне логоса на добродетелния живот остава приоритет. За всеки е важно да знае как трябва да постъпва, но също - че това може да бъде научено. Без съмнение университетското образование е подходящото

поле за реализирането на тези усилия.

Втора група възражения са свързани със спецификата на морала като предмет на етиката. Най-вече се имат предвид субективността на моралните ценности и липсата на безусловни правила, институции и морални авторитети, заради които моралът често се приема като релативен. Изразяват се също съмнения и заради факта, че най-важното условие за морала е свободният избор, а той е твърде субективен. Тези особености се сочат като пречка за обучението. Смятам обаче, че подобен подход на пълно отричане на обучението, свързано с морала, е необоснован и неприемлив, а аргументите са крайно несъстоятелни. Дори напротив - именно неопределеността на моралните ценности и норми изиска те да бъдат анализирани и осмисляни от всеки, особено в деловата сфера. И именно необходимостта от осъществяване на избор показва колко важно е за моралния субект да може да избира, което означава също и да бъде научен да избира. Това се случва най-добре чрез спонтанно предаване на морални стандарти в процеса на възпитанието, но не значи, че целенасоченото обучение трябва да се пренебрегва и отхвърля.

Хората могат да бъдат научени както на основните морални (етически) ценности, норми и принципи, така и на практически умения за тяхното разпознаване и използване. Това включва умения за анализ, сравнение, предвиждане на обстоятелства, вникване в чуждото мислене, достигане до обективна етическа оценка, взимане на решение за правилно поведение, носене на отговорност. Обучението не само, че не възпрепятства моралния субект в свободния му избор, а напротив – подпомага го, защото му дава възможности да рационализира и оптимизира избора и го учи как да взима обосновани решения при възможно най-пълно познаване и анализиране на всички обстоятелства.

В подкрепа на това разбиране са и съвременните психологически изследвания, според които моралните (етически) умения на хората не са дадени веднъж завинаги, а се развиват и се влияят от възрастта и образованието. Тази идея идва още от известния психолог Лорънс Колбърг, но и днес има много поддръжници. Според него различни фактори стимулират човека да преминава във всяка по-горна степен от моралното си развитие, но най-решаващ измежду тях е образованието. Той смята, че курсовете по етика предизвикват студентите да разглеждат света от универсална гледна точка, а също - да се отблъскват от собствената си ограниченост и да се придвижват към

следващо ниво.

Установено е, че поведението е силно повлияно от моралните възгледи и решения на личността. Счита се също, че възрастта между 20 и 30 години е особено подходяща за усвояване на посочените умения, защото ярко се променя начинът, по който човек приема обществото и мястото си в него. Затова годините след средното образование – колеж, професионално обучение, университет – са решаващи. Именно тогава е добре да се работи целенасочено в тази посока, за да се решават осъзнато етическите проблеми. Образователните усилия трябва да са насочени, първо, към това да се разбират и разпознават етическите проблеми и второ, към това етическите аргументи да се ползват при взимането на всяко решение във всяка сфера, във всяка професия и във всеки казус.

Трета група възражения са свързани с отхвърляне на обучението по етика заради бързите темпове на непрекъснато нарастващото познание и появата на множество нови дисциплини, които да отразят тази тенденция. Това цялостно затормозява обучението. Учебните планове непрекъснато се променят и в тях влизат все нови дисциплини, които претендират да гарантират професионалната компетентност на студентите. А приложната етика, както и философията, най-лесно и категорично се изхвърлят от плановите с оправданието, че студентите са прекалено претоварени. Ако все пак те влязат в учебния план, са сред избираемите дисциплини, с които не рядко се спекулира като те просто не се предлагат за избиране, или пък към тях се създава отношение на несериозност.

Без съмнение това мислене е твърде повърхностно, ограничено и вредно. Вместо да изгражда професионалистите, за които претендира, че се грижи чрез увеличаване на специалните дисциплини и изискванията към тях, то фактически нанася сериозна вреда и осакатява професионализма. Защото професионализмът днес се разбира не само като чисто професионална компетентност, професионални умения и професионални качества, но и като притежаване на определени етически качества за конкретната професия, както и въобще етическа нагласа за съблюдаване на етически стандарти, съгласуване на интереси и зачитане на права във всички значими за съответната професия отношения, а също и етическа компетентност за разпознаване на етическите проблеми, за етически анализ и етическа оценка, за взимане на етически обосновано решение в тази професия.

Заклучение

Посочените критични възражения срещу приложната етика са несериозни. Може да се направи извода, че преподаването на приложна етика във висшите училища не само е възможно и обосновано, но то е и все по-необходимо. Усилията в тази посока безспорно обогатяват академизма и разнообразяват списъка от дисциплини, което е важно, особено за престижните университети, които държат на репутацията и искат да са в тон с времето.

Престижността на приложната етика фактически идва от три важни цели, които могат да се постигнат чрез преподаването ѝ. **Първата цел** е най-прагматично ориентирана и е свързана с пряката насоченост към професионализма и с възможността да подпомогне реализацията на студентите и бъдещата им ефективност в избраната професия.

Втората цел е свързана с възможността за развитието на студентите като морални субекти и преминаването им в една по-висока степен на морално осмисляне. Заедно с това у тях се създава определена етическа нагласа и те се стимулират към етическо мислене.

Третата цел е свързана с възможностите за рационализиране на обществените отношения и решаването на важни социални проблеми чрез използване на достиженията на морала, като обществен регулатор, и на етиката, като утвърдена теория и като приложна етика. Именно чрез обучението по приложна етика за студентите може да стане ясно доколко и как е възможно да се въздейства съзнателно, целенасочено и отговорно в различните обществени сфери чрез механизмите на морала и в духа на утвърдените от човечеството етически ценности, норми и принципи. По-нататък това несъмнено ще е полезно не само за професионалния, но и за житейския път на студентите, а положените усилия ще бъдат умножени като ефективност.

И докато теоретичната етика си остава приоритет за студентите, изкушени във философията, то за постигането на посочените цели определено може да се разчита именно на приложната етика. Нейната ярка практическа ориентация прави неоспорима полезността ѝ, а същевременно ѝ осигурява широка възприемчивост. Освен това за нея е характерна една особена леснина за разбиране и обучение. Преимущество е също, че не се изисква специална предварителна подготовка и може да се започне от

ежедневните морални понятия и умения на студентите, от познатите житейски морални въпроси и дилеми, след което да се върви постепенно към анализиране и систематизиране на проблемите в съответната делова среда. Модерното разбиране за приложна етика е именно това – да не се дават готови решения за правилно поведение, а да се показва и усвоява как да се ползват етически аргументи за достигане до правилни решения.

В тази връзка е добре да се обобщят условията и изискванията, на които трябва да отговаря всеки курс по приложна етика. Това предстои да бъде направено в една следваща публикация.

ЕТИЧЕСКО ИЗСЛЕДВАНЕ И РАЗВИТИЕ НА ЕТИЧЕСКА КОМПЕТЕНТНОСТ В СРЕДНОТО УЧИЛИЩЕ

ЕВЕЛИНА ИВАНОВА-ВАРДЖИЙСКА

ПУ „Паисий Хилендарски“

evaivvar@gmail.com

ETHICAL INQUIRY AND DEVELOPING ETHICAL COMPETENCE IN SECONDARY SCHOOL

EVELINA IVANOVA-VARDZHIYSKA

Plovdiv University “Paisii Hilendarski”

Abstract

In that article the pedagogical notion of competence and the philosophical concept of scientific inquiry from the American pragmatism are implemented to address a problematic contemporary educational and social issue – the dichotomy between theoretical knowledge and reflective ethical action. It is suggested to define the concept of ethical competence as phronesis. The main theses argue that ethical competence in the secondary school could be effectively build through ethical inquiry. Some concrete contextual conditions (like normative regulations, curriculum and textbooks) are tested for their influence on the possibilities to practice ethical inquiry and develop ethical competence in Bulgarian secondary schools.

Keywords: competence, ethical competence, ethical inquiry, phronesis, secondary education

Повод за тези размишления е преживяването за проблем, който писателят Георги Господинов сполучливо определя в свое есе като „криза на смисъла“ (Господинов, 2013, с. 119). Тази „невидима криза“ се проявява в много области на живота ни, белязани от напрежението между знанието за *нещо* и невъзможността или нежеланието за осъществяването на действия, *основани* на това знание. В образованието тази криза на смисъла би могла да бъде описана и така:

В българското средно училище всички ученици изучават философия, етика и гражданско образование, но в живота малко от тях постъпват като критически мислители, етични хора и професионалисти или граждани, които активно и

конструктивно проявяват демократична култура.

Какво би могло да бъде направено, за да се преодолее тази разлика между теоретично знание и практическо действие?

За да бъде описано и адресирано това разминаване между знанието и действието, което се наблюдава и в редица други европейски страни, педагогически експерти разработват в последните години понятието за *компетентност*. Чрез него могат да бъдат описани целите и резултатите от образователните процеси на различни нива и в различни контексти по начин, който позволява свързването им с личния опит на учещите и оценяването на потенциала на образованието да допринесе за социална промяна.

I. Какво е компетентност?

Въпреки големия интерес към това понятие, не съществува една единствена общоприета дефиниция. В моите размишления ще предложа една предварителна реконструкция на понятието въз основа на няколко познати европейски модела – *Рамка за осемте ключови компетентности за учене през целия живот* [2006 г.], *Европейска квалификационна рамка* (2008 г.) и *Референтна рамка на компетентности за демократична култура* (2016 г.). Преглед на други познати определения за компетентност може да бъде намерен у Пламен Радев (Радев, 2017, 268 – 272).

Бих искала да предложа динамично и холистично разбиране за компетентност като съчетание от следните елементи:

- знания и умения в определена съдържателна област;
- нагласи и ценности, свързани с желание за прилагане на наученото и мобилизиране на личностни ресурси за адекватна реакция в конкретна ситуация;
- степен на отговорност и самостоятелност на действията в дадена ситуация.

Така компетентността би могла да бъде дефинирана като **доказана способност за прилагане на личностни ресурси (знания и умения, нагласи и ценности) за извършване на ефективно ситуативно действие**. Компетентностите са *личностни характеристики*, ресурси за ефективно поведение в разнообразни реални ситуации. Оттук става ясно, че компетентностите не могат да бъдат сведени само до знания, нито дори до комбинацията от знания и умения, а би трябвало необходимо да включват

работа върху изграждане на подходящи *нагласи* и споделени *ценности*.

Към едно възможно дефиниране на понятие за етическа компетентност

Като област от практическата философия, етиката необходимо се отнася към реалните действия на хората, а компетентността описва точно способността на човека за адекватно ситуативно действие: „За да бъде компетентен човек, той ще трябва да бъде в състояние да тълкува ситуацията в нейния контекст и да има репертоар от възможни действия, които да предприеме“ (Радев, 2017, с. 268).

От етическа гледна точка, характерни за човешкия живот са ситуациите на избор. Човекът избира като оценностява наличните алтернативи за действие. Ето защо бих искала накратко да определя **етическата компетентност** като *фронеzis* – практическа мъдрост, способност за оценка на етическите измерения на конкретни ситуации и контексти и за осъзнат избор на действие, което е в съзвучие с определени ценности на личността и на общността, в която тя живее. Или ако перифразираме свободно Аристотел в „Никомахова етика“ – етическата компетентност е бързото и ефективно съобразяване, кое в дадена ситуация е добро и кое – лошо за постигането на общото благо, на *по-добър живот заедно* с другите хора.

Като практическа мъдрост, фронеzis обединява както *способността за правилно съждение* (кое действие е правилно в конкретната ситуация), така и *добродетелта* като отличителна черта на характера и навик за поведение (желание и склонност да се постъпва добре). Затова придобиването на фронеzis изисква натрупване на личен опит и неговото задълбочено осмисляне.

Днес е по-трудно от всякога да съобразим, и като личности, и като общество, кое е добро и зло. Затова още по-голяма е нуждата от осъществяването на внимателно философско изследване.

II. Какво представлява научното изследване?

Философията на прагматизма в лицето на Чарлс Сандърс Пърс и Джон Дюи полага сериозни усилия да разработи общата *логика на научното изследване*. Научното изследване се описва като процес на целенасочено търсене на познание, който включва следните стъпки: начало в конкретна озадачаваща ситуация в опита, изследователски въпрос (проблем), хипотеза, проверка на хипотезата, проверен резултат (потвърждаване

или отхвърляне на хипотезата).

За прагматистите началото на научното изследване е в конкретна ситуация в опита, при която е невъзможно да продължи спонтанното действие и затова тя се преживява като проблем. Целта на изследването е да открие възможната причина за проблема и да достигне до проверен резултат – убеждение, което да стане основание за продължаване на действието.

Спецификата на философското изследване в сравнение с научното се състои в това, че то не се занимава с фактическите знания за света, а с човешките *убеждения* за света.

Към едно възможно дефиниране на понятие за етическо изследване

Етическото изследване е частен случай на философското изследване. Хипотезите се проверяват в последователен рационален процес на разсъждение или чрез мисловни експерименти. Етическото изследване разкрива основанията за нашите убеждения и така прави възможни нашите морални действия.

Началото на етическото изследване е конкретна ситуация в опита, ситуация на избор (дори на дилема). „Коя е по-добрата от възможните алтернативи за действие?“ е въпросът, който фокусира етическия „изследователски интерес“ (по Хабермас, 1973). Хипотезите са възможните действия. Проверката е процесът на преценка за моралната стойност на алтернативите. Като критерии за морална оценка на възможните действия в етическата традиция се използват, например, самото действие, неговите последици или подбудите за извършването му.

Направените дотук понятийни разграничения ми дават възможност да формулирам основните си тези:

Първа теза: За да се създаде възможност за преодоляване на разликата между *знания за морала* и *реални морални действия*, е необходимо основната цел в преподаването на етиката като елемент от философското образование в средното училище да се дефинира като изграждане на етическа компетентност.

Втора теза: Оптимален път за развитието на етическа компетентност е преподаването на етика в средното училище да се осъществява като етическо изследване.

III. Какви възможности за етическо изследване и изграждане на етическа компетентност предоставят новите учебни програми по философия в средното училище?

През 2016 г. влезе в сила новият *Закон за предучилищното и училищно образование*. В изпълнение на закона бяха разработени и въведени нови учебни програми по всички учебни предмети. Релевантни към въпросите и хипотезите на настоящото изследване са програмите по философия в 9-ти клас за общообразователна подготовка, която се изучава в 36 учебни часа и по която се преподава от учебната 2018/19 г. и втори модул „Философия и ценности“ от Учебната програма за профилирана подготовка по философия в 12-ти клас, предвиден за изучаване в 62 учебни часа. Работата по модула за профилирана подготовка ще започна през учебната 2021/22 година.

Добрата новина е, че учебните програми по философия в най-голяма степен, в сравнение с другите учебни предмети, са ориентирани към придобиване на компетентности. Те единствени съдържат *като отделна тематична област* усвояването на т.нар. *основни познавателни и функционални компетентности*. В програмите за общообразователна подготовка по философия са предвидени за изучаване следните преносими компетентности: *анализ на философски текст; създаване на аналитичен текст (есе); участие в дискусия; анализ на казус; работа по проект; публично представяне*.

Тези компетентности се формират в процеса на обучението по философия, но са напълно преносими и приложими и към други съдържателни области и, най-вече, в многообразни практически ситуации. Тези компетентности се въвеждат постепенно от началото на 8. клас, надграждат се в целия ход на обучение и се очаква да бъдат относително цялостно развити на базисно ниво в края на 10. клас и, респективно, на по-високо ниво в края на 12-ти клас в резултат от профилираната подготовка по философия. Макар и да не са описани толкова детайлно, в програмите за профилираното обучение се подразбира продължаващото развитие на основните познавателни и функционални компетентности.

Благоприятен момент е включването в учебните програми на предложения за конкретни учебни дейности, които допринасят за развитието на определени

специфични компетентности, както и на ключовите компетентности за учене през целия живот. В духа на дефинирането на компетентността като ефективно действие в определена конкретна ситуация може да се тълкува и посочването на учебни дейности, които да се осъществяват *извън класната стая* и по такъв начин да създават реални мостове между изучаваното в училище и конкретния жизнен опит на учениците.

В начина, по който са формулирани *оцакваните резултати по темите* от учебната програма ясно са разграничени равнищата на знания, умения и нагласи. Включени са формулировки, които недвусмислено препращат към *оцаквана практическа приложимост на наученото*, като например:

- проява на критичност и самокритичност към крайностите на релативизма и фундаментализма (по темата *ценности и норми*)
- разбиране на споделените ценности в общността и етичен избор (*етика и морал*)
- формиране на морална чувствителност в човешките отношения (*етика и морал*)
- умение за прилагане на етически понятия за осмисляне на личния си опит (*смисъл на живота*)
- проявява на отвореност и разбиране към различието в целите и смисъла на човешкия живот (*смисъл на живота*).

Много важна благоприятна предпоставка е включването в указанията за *оценяване на постиженията на учениците* „не само усвояването на знанията, но също така и степента на придобиване на умения и тяхното прилагане за диференцирано, аргументирано и толерантно изразяване на лична позиция. Ученикът се насърчава да формира лично отношение към философските (етически и естетически) проблеми, но начинът на разглеждането им се основава на критическо мислене и последователност, които са измерими и поради това могат да бъдат оценявани“ (Учебна програма за 9-ти клас по философия, общообразователна подготовка). **Това е ключово послание, защото в училище би трябвало да оценяваме това, което ни е най-важно, което най-много ценим.** Ако твърдим, че се стремим към някаква цел – например етическа компетентност, но не полагаме усилия да оценяваме нейното постигане, то това би означавало, че целеполагането не е автентично, а само „на думи“. Оттук усилията за постигането на така формулирани цели биха били чисто формални, а успехите – малко

вероятни. Ето защо, ако сериозно си поставим развитието на естетическа компетентност като цел, би трябвало да предвидим и съответните начини за оценяването ѝ. В това отношение учебната програма за 9-ти клас излъчва подходящи сигнали като предвижда с най-голяма тежест (30%) да бъде оценяването на участието на учениците в групови практически дейности (като дискусии, казуси, проекти, презентации, творчески задачи).

Предварителният извод за възможностите за развитие на етическа компетентност според новите учебни програми е *по-скоро оптимистичен*, защото е създадена добра нормативна предпоставка за развитието им. Компетентностите ясно присъстват на равнището на целеполагането и очакваните резултати по теми. Предложенията за учебни дейности и указанията за оценяване насочват, без изрично да го споменават, към осъществяването на етическо изследване като форма на интерактивно образователно взаимодействие.

След като стана ясно, че е налице относително осъзнато нормативно изискване за развиване на компетентности, следва да бъде поставен ключовият въпрос за това, *как* на практика да се осъществява преподаването на етика така, че реално да се развиват етически компетентности чрез практикуване на етическо изследване.

IV. Какви възможности за етическо изследване и изграждане на етическа компетентност предоставят новите учебници по философия за 9-ти клас?

Учебниците са авторски интерпретации на учебната програма. Те са важен ресурс за учителите по философия, особено в ситуация на реформа, неувереност или професионална незрялост. Ето защо развитието на етическа компетентност е пряко зависимо от възможностите, които учебниците създават за осъществяване на етическо изследване в класната стая. Тяхното значение нараства в контекста на неясна и твърде разнообразна по качество професионална квалификация на преподавателите по философия у нас.

Как да разпознаем учебник, който насърчава етическото изследване и цели да формира етическа компетентност? Какви елементи очакваме да съдържа? С какви характеристики да се отличава?

Ето някои възможни съдържателни и структурни елементи на учебник, който

стимулира изследването и изграждането на етическа компетентност:

- активно включване на личния опит на учениците
- изложение на етически понятия и теории така, че да се демонстрира тяхната практическа релевантност чрез примери за приложението им към типични ситуации от личния опит или обществения живот
- представяне на етическата традиция като набор от алтернативни възможности за разрешаване на конкретни етически изследователски проблеми
- разнообразни задачи, които изискват прилагане на етически теории за осмисляне на личен опит (например казуси или проекти)
- емоционално ангажиране – чрез задачи за анализ на произведения на изкуството, творчески задачи и други
- разнообразни и реалистични задачи, които поставят учениците в ситуация на избор или етическа дилема и изискват обосноваване на лична позиция
- актуалност на казусите и примерите, която да балансира историчността на традицията
- алгоритми за постъпателно изграждане на умения и компетентности
- прозрачна за ученици и учители връзка между учебни дейности и компетентности, за развитието на които те допринасят
- разнообразни форми на оценяване и самооценяване на учениците
- отворени въпроси, които насърчават изследване
- учебни задачи, които дават възможност за осъществяване на пренос на наученото към жизнения свят на ученика.

Ограниченията на тази статия не позволяват да бъде направен задълбочен сравнителен анализ на новите учебници. Такъв анализ безспорно би бил много необходим и показателен за възможностите за развитие на етическа компетентност чрез етическо изследване. Затова бих искала да споделя само най-общи наблюдения, които предстои да бъдат подкрепени с конкретни примери и основания в едно бъдещо изследване – като индуктивна проверка на дедуктивно изведените по-горе очаквания.

• Много от учебниците включват въпроси в началото, в хода или в края на урока, макар и те да са с различно качество. Някои са насърчаващи изследване, а други – по-

скоро реторични.

- В различно съотношение присъстват авторски текст и интерактивни задачи, които развиват етическа компетентност – като например казуси, дискусии, проекти.

- В някои от учебниците са включени рефлексивни задачи за осмисляне на личен опит през прилагане на етически теории и понятия -например писане на философско есе и други.

- Поради това, че част от учебното съдържание е посветено на естетиката, всички учебници включват голям брой произведения на изкуствата, но с различно качество, разнообразие и релевантност към темите на уроците и очакваните резултати.

- Някои учебници включват структурирано описание на алгоритми за изграждане на компетентности, а други – по-кратки указания в самите уроци.

- В един от учебниците към всяка дейност конкретно са посочени с пиктограми компетентностите, които тя развива.

Най-общо би могло да се открие тенденцията, че новите учебници в много по-голяма степен предоставят възможности за етическо изследване и развитие на етическа компетентност в сравнение с предишните, които са ориентирани преди всичко към усвояването на *знания за* етическата традиция. Диференцираната оценка на качествата им по отношение на постигането на етическа компетентност като цел би бил ценен резултат от бъдещо подробно сравнително изследване.

V. Предизвикателства

В ситуация на задълбочаващ се разрыв между реално и нормативно, особено силно изразен в днешна България, преподаването на етика по начин, който развива етическа компетентност става все по-трудно и, от друга страна, все по-необходимо. За съжаление рамковите условия за осъществяването на философското образование, които предвиждат изучаването на дисциплината в училище със *само* един час седмично в 8. и 9-ти клас и с два часа в 10-ти клас, *драстично* ограничават възможностите за интерактивно, насочено към изследване и формиращо компетентности преподаване. Това силно напрежение между нормативното изискване на стандартите и програмите и крайно недостатъчното време за постигането им поставя политическия въпрос дали действително образованието на критично мислещи, етични и активни граждани е

реален или само привиден „приоритет“ на актуалната образователна политика у нас.

ЛИТЕРАТУРА

Господинов, Г. (2013). *Невидимите кризи*, Пловдив, Жанет-45.

Дюи, Дж. (2002). *Как мислим*, С., Минерва.

Европейска квалификационна рамка за учене през целия живот, 2008, https://ec.europa.eu/ploteus/sites/eac-eqf/files/broch_bg.pdf, превод на български 2009 г., [посетен 27.12.2018]

Закон за предучилищното и училищно образование, <https://www.mon.bg/bg/57>, (посетен 27.12.2018)

МОН (2015) *Наредба 5 за общообразователната подготовка*, http://zareformata.mon.bg/documents/nrdb5_30.11.2015_obshtoobr_podgotovka.pdf, (посетен 27.12.2018)

Пърс, Ч. С. (1992-а). Как да направим идеите си ясни? – // Сивилов, Л. (съст.). *Теории за истината*, С., УИ „Св. Кл. Охридски“, с.144 – 166.

Пърс, Ч. С. (1992-б). Какво е прагматизмът? // Сивилов, Л. (съст.). *Теории за истината*, С., УИ „Св. Кл. Охридски“, 167 – 186.

Радев, Пл. (2017). *Езикът на педагогиката*, Пловдив, УИ „Паисий Хилендарски“.

Council of Europe (2016) *Competences for democratic Culture*. <https://rm.coe.int/16806ccc07> [посетен 27.12.2018]

Dewey, J. (1986). *Logic: The Theory of Inquiry*. // **Dewey, J.** *Later Works*, Vol.12, Southern Illinois University Press.

Dewey, J. (2008). *Logik. Die Theorie der Forschung*. Frankfurt a.M., Suhrkamp, übersetzt von M. Suhr.

European Commission (2007). “Key Competences for Lifelong Learning – A European Framework”, Office for Official Publications, http://ecompetences.eu/wp-content/uploads/2013/11/EQF_broch_2008_en.pdf, [посетен 27.12.2018]

Habermas, J. (1973). *Erkenntnis und Interesse*, Fr. a. M., Suhrkamp.

КОЙ ПРИТЕЖАВА ПАЦИЕНТСКАТА ИНФОРМАЦИЯ? ПЕРСПЕКТИВИ ПРЕД МОРАЛНАТА ПРЕТЕНЦИЯ ЗА СОБСТВЕНОСТ

МАРТИН МИРЧЕВ

МУ „Проф. Д-р Параскев Стоянов“, Варна

mart_mirchev@abv.bg

WHO OWNS THE PATIENT'S INFORMATION? PROSPECTS FOR THE MORAL CLAIM ON OWNERSHIP

MARTIN MIRCHEV

MU "Prof. Dr Paraskev Stoyanov", Varna

Abstract

We live in a time, when the dynamics of rapid technological evolution literally shapes our world. Situated in this context, the healthcare systems must adapt in order to provide effective and efficient cares. In this regard, the very way we collect, store and use the patient's information today is fundamentally different compare to the not so distant past – and that fact brings interesting issues. One of them concerns the patient information ownership. Do we own our data? The aim here is to highlight this issue and bring it to a proper discussion.

Keywords: patient information, ownership, justified claim

Живеем във време, в което динамиката на технологично развитие оказва мощно влияние и намира приложение във всички сфери на обществения и личен живот. Поставено в този контекст, съвременното здравеопазване не би могло да функционира ефективно и ефикасно без постоянен стремеж към подобряване на предлаганите услуги и практическо приложение на постиженията на модерните технологии. В тази връзка събирането на медицински данни от пациенти в досиета, тяхното съхраняване и употреба също биват повлияни от научния и технологичен напредък, а това от своя страна поставя въпроси, които са особено актуални, докато в същото време не представляват обект на широка дискусия.

Един от тези въпроси е свързан със *собствеността* върху пациентската

информация, както и как тази информация се използва, от кого, и как се регулира нейната употреба. Днес това изглежда по-важно от всякога, особено предвид все по-масовата употреба на електронни здравни досиета и развитата чувствителност към личните данни. Въпреки това, продължава да е неясно *кой* всъщност е собственик на пациентската информация, но и което изглежда от първостепенно значение - кой би имал *справедлива* претенция да бъде. В условията на хиперсвързаност, бърз и лесен трансфер на данни се появяват актуални проблеми, които се нуждаят от внимание.

Въвеждането на компютри в медицинската практика през 60-те години на XX век проправя пътя за стандартизирането и обмена на медицински записи. Възможността за регистриране на последователен набор от данни позволява на лекарите да проследяват състоянието на пациентите си в течение на времето и съответно да предоставят доказателства за взетите решения. Освен че осигуряват на пациента, както и на други здравни специалисти, медицинска история, тези съвременни медицински записи имат и други практически цели. Подробното медицинско досие се превръща във важен правен инструмент и юридически документ, тъй като описва всички извършени медицински дейности. Така медицинското досие започва да играе важна роля и във връзка със здравното застраховане. Голяма част от стандартизираните досиета позволяват на медицинските изследователи да обобщават полезни данни в своите изследвания на заболявания и лечение, с което реално допринасят за развитието на медицинската наука. Оказва се, че това далеч не изчерпва употребата на медицински данни и здравни досиета. Много страни (индивиди, организации, институции) са заинтересовани от пациентската информация по различни причини – хуманитарни, за изследвания, за статистика, икономически, за финансови печалби. Не всички от тях са подходящи, етични или въобще оправдани, което извежда проблема за установяване на собствеността върху информацията.

Самата практика да се документира пациентската информация има за цел да спомогне за проследяване на разпространението на заболяванията и ефикасността на лечението. През 80-те и 90-те години на XX в. се наблюдава нарастване на приложението на различни компютърни програми в здравеопазването, включително софтуери за регистрация на болнични записи за пациенти и различни други индекси. Това става възможно благодарение на дейността и активността на Международната

асоциация по медицинска информатика (IMIA, 2018). Тя е създадена първоначално като Технически комитет на Международната федерация за обработка на информацията през 1967 г. (IFIP, 2018). През 1979 г. прераства в специална група по интереси на IFIP, а през 1989 г. е обособена като независима организация – Международна асоциация по медицинска информатика. Една от първите конференции на създадената по-рано Работна група е по въпросите на защитата на данните в здравните информационни системи, проведена през 1982 г. в Лондон (IFIP-IMIA WG 4, 1982). През 90-те все повече болнични заведения въвеждат използването на компютърен софтуер за обработка и съхраняване на данни, но все още липсва унифициран подход. Много от тези програми по това време не осигуряват достъп от различни места до събраната информация; те се дефинират просто като "източници на информация" за конкретна болница, но не могат да бъдат прегледани от други звена или отдели (клиники, лаборатории), а още по-далечна е перспективата за достъп от други лечебни заведения. Днес подобни ограничения не съществуват. Дори и да се наблюдават такива, те не са следствие от технологическо естество. Обменът на данни, и то в титанични мащаби, е факт. Проблематично се оказва как тези данни се използват, как се съхраняват, как се гарантира сигурността им, как това се регулира от законова гледна точка и къде е мястото на справедливостта с оглед интересите на индивидите.

Това, което може да се открие като изследвания на тази материя обикновено идва от областта на юриспруденцията, но има автори, които са известни с работата си по отношение на етиката и здравеопазването и също поставят този проблем. Повече литература по тази тематика може да се намери в САЩ. Разбира се, трябва да се отчетат различията между правната традиция в САЩ и (особено) тази в континентална Европа, което изисква по-внимателен подход при анализиране на тезите на автори с различен професионален опит и квалификации.

В Европа липсата на дискусия относно кой е собственик на пациентската информация (или кой има най-силната морална претенция да бъде) представлява интересен феномен предвид актуалността на темата, а и предвид факта, че концепцията за „собственост“ фундаментално оформя нашите общества (Koskinen, Kimppa, 2016). Основен морално-етичен проблем представлява неяснотата за това, кой е собственик на информацията за пациентите. Различни нормативни актове (Directive 95/46/EC, 1995;

GDPR, 2016) подробно регламентират употребата и защитата на лични данни, но никой не адресира собствеността върху тях – не е ясно дали индивидите са собственици или само физически носители. Ако се съгласим, че съществува неизменна и неотменима връзка между даден човек и информацията „извлечена“ или „добита“ от него, то справедливото отношение и уважението към автономността предполагат да се внесе яснота. В този смисъл трябва да се уточни, че пациентската информация е уникална като съдържание, и като вид. Тя е свързана по такъв начин с индивида, за който се отнася, че може да се приеме като неотчуждаема от него. Това я прави специфичен обект на собственост, който се нуждае от собствен дебат, както предвид етическите, така и спрямо законовите норми.

В САЩ идеята да се въведат права на собственост над личните данни представлява предмет на коментиране сред научните среди още в края на 60-те години на XX в. (Westin, 1967; Agre, Rotenberg, 1997). След признаването на вече съществуващия феномен, свързан с комерсиализирането на лични данни, особственоствяването би могло да предложи решение на проблема за защита на данните, в огромна степен произтичащ от Информационната революция (Bernal, 1939). Въвеждането на права на собственост върху лични данни се защитава от различни гледни точки. Една от тях именно, е че овластяването на индивидите би довело до по-адекватен контрол над техните лични данни и ще спомогне за признаването на присъщата връзка между индивида и данните отнасящи се до него.

При анализирането на тези проблематични аспекти, традиционните елементи асоциирани в юридически или друг смисъл с понятието за „собственост“ изглеждат недостатъчни за да обяснят специфичната природа на тази информация. Характерно, е че в много редки случаи се обръща внимание конкретно на нея; тя често се размива в общото понятие „лични данни“, което потенциално елиминира или изначално изключва дискусията за специфичното право на собственост. Там, където все пак съществува дискусия върху този въпрос, тя обикновено се провежда през перспективата на интелектуалната собственост и авторското право, което предполага, че наличието на приложимо особственоствяване на личната информация ще зависи от закона, признаващ информацията като възможен обект на собственост. Това се превръща в проблематично, когато се разглежда като интелектуална собственост, защото

пациентските данни не могат да се впишат в концепциите за „патент“, „търговска марка“ или „авторско право“. Няма как да мислим пациентската информация като произведение на литературата, изкуството или науката, което е резултат от творческа дейност и е изразено по какъвто и да е начин и в каквато и да е обективна форма, както изисква съществуващия закон. Щом обектът на собственост е информацията за пациентите, която включва не само описание на медицинските и здравословни проблеми, историята на заболяванията, но потенциално и друга лична и уникална информация, която дори и да не идентифицира пряко даден индивид, все пак може да бъде използвана без неговото знание и разрешение, то правата на това лице трябва да лежат в основата на всяка адресираща го дискусия, особено при реалната употреба на съответната информация. Проблемът със „собствеността“ трудно би могъл да се формулира кратко. Факт е, че в съвременното общество ние приемаме правото на собственост за даденост, дори ако се съгласим, че повечето хора не знаят какво всъщност означава. Ние просто притежаваме „нещата“ и това е степента, в която обикновено мислим за собствеността и често това ни е напълно достатъчно – не търсим смисъл или причина да рефлектираме върху природата на притежаването или собствеността. Обикновено собствеността се разглежда като юридическо право върху нещо, съчетано с изключителното право това нещо да се притежава и използва. Тази концепция е ясна, когато обсъждаме физически обекти или движими и недвижими имоти (Baron, 2012). В случая с пациентската информация обаче собствеността е по-малко ясна или директно неясна. Всеки един човек е собственик на своите способности, качества и специфични особености, и това е от ключово значение, тъй като за разлика от някои други видове собственост, в този случай става дума за характеристики, които не могат да бъдат обект на отчуждаване (Pateman, 2002). Даден пакет от закони може да предоставя различни права и задължения по отношение на здравната информация и медицинските досиета, включително по отношение на неприкосновеността, поверителността и правата за достъп, изменение и насочване на предаването на здравната информация. Някои права произтичат от специфични закони и разпоредби, докато други от по-широки принципи на правото, като например неприкосновеността на личния живот и собствеността (Hall, 2010).

Еволюцията в информационните технологии прави възможно събирането,

употребата и прехвърлянето на информация на съвсем различно ниво в сравнение с ерата на хартиените здравни записи (досиета). Контролът върху употребата на хартиени досиета е много по-лесен и по-директен поради физическите ограничения на тези носители. От своя страна, електронните пациентски записи нямат такива ограничения, което извежда други проблеми. В този ред на мисли днес пациентската информация е много по-достъпна и може да бъде използвана много по-лесно, като последиците от това потенциално се простират между непредвидими (полезни, вредни) или неясни. От друга страна, информационните системи за пациенти са изключително важен компонент от съвременните здравни грижи. Очевидно е, че без тях секторът не може да функционира адекватно, а това означава, че цифровата информация и технологии вече са несменяема част от машината на модерното здравеопазване.

Въпреки че днес разполагаме с множество различни информационни системи, използвани за нуждите на здравеопазването, те си приличат поне по едно твърде важно нещо – всички съдържат информация за пациента. Това че информационните технологии имат ключово значение не означава, че въвеждането им, особено в деликатна сфера като здравеопазването, не създава и известни резерви. Понякога промените в технологиите водят до избор или промяна на политики, но и изискват да изясним нашите основни ценности и да преразгледаме нашите правни концепции. Разработването на електронни медицински досиета е такъв вид промяна (Rodwin, 2010). Как трябва да бъдат организирани възможностите предоставени от тези технологии? Как да се съставят базите данни и каква информация да бъде включена в тях? Как да се гарантира сигурността на информацията, правото на конфиденциалност на пациентите и въобще да се регулира поверителността? Как да се регламентира правото на достъп? Отговори на зададените по-горе въпроси могат да бъдат дадени и поотделно, но изглежда, че все пак в основата стои този фундаментален въпрос – кой притежава, или кой би трябвало да притежава правото на собственост върху медицинската информация на пациентите. Оказва се, че най-популярните теории се разделят между идеята за особособственствяване на информацията – като публична или частна, а други (на пръв поглед по-слабо аргументирани, но реално прилагани, както е в ЕС например), считат че особособственствяването не би решило зададените проблеми.

Според първата идея, тази информация трябва да бъде публична собственост

(както счита например (Rodwin, 2009). Това предлага възможност за използване на огромни бази данни с информация за нуждите на общественото здравеопазване, което увеличава публичната полза. Освен това, този модел предполага унифициран регламент, който би осигурил надежден публичен надзор и контрол по отношение на събирането, съхраняването и употребата на информацията за пациенти. Не на последно място гарантира протекцията на личните данни и предоставя на самите пациенти възможност за достъп и информираност. Публичният аспект придобива по-интересен оттенък, щом се намесят икономическите интереси. Например, IQVIA (IQVIA, 2018), мултинационална компания базирана в САЩ, която обслужва комбинираните индустрии за здравни информационни технологии и клинични изследвания, най-големият доставчик на медицинска информация за пазарни проучвания, предлага на пазара елементи от данните за пациенти. Компанията популяризира данни от своята база данни за проучвания на ефективността, въздействието върху разходите за здравеопазване и медицинските резултати. IQVIA продава пациентска информация с маркетингови цели в повече от 100 страни и генерира печалби от над 8 милиарда долара през 2017 г. (Business wire, 2018). IQVIA черпи информация от различни източници, включително над 500 милиона медицински досиета на пациенти и над 14 милиона доставчици на здравни услуги и други организации. Тези милиони записи и части от информация за пациентите се комбинират в набор от данни, които се продават като продукт на различни потребители, включително всички основни фармацевтични и биотехнологични компании. Тези практики илюстрират как здравната информация на индивида може да се комерсиализира – тоест, да се превърне в продукт, от който произтича полза за някой друг. При тези условия законната собственост на информацията се превръща в критичен въпрос.

Втората гледна точка е, че самите пациенти трябва да бъдат собственици (Koskinen, Kainu, Kimppa, 2016). Това е справедлив начин за регулиране, все пак това е „тяхната“ информация, особено ако се съгласим, че съществува уникална връзка между хората и личната им информация, което я прави неотчуждаема от тях. Очевидно предимство е, че индивидите биха имали повече права по отношение на своите данни. Koskinen и Kimppa (2016) твърдят, че предоставянето на собственост върху пациентската информация на самите пациенти, за които се отнася тази информация, е

единственото решение, което отговаря на етическите изисквания за справедливост. Те разглеждат проблема с неяснотата около пациентската информация през призмата на понятията патернализъм и автономия, като обобщават, че ако пациентите не са собственици на своята информация, това е проява на неоправдан патернализъм спрямо тях, а ако са – това отговаря на изискванията за уважение към автономията. Самите пациенти (а и хората още преди да се превърнат в пациенти) са значително по-различни в сравнение с дори не толкова далечното минало. Днес те са много по-информирани, защото разполагат с лесен и бърз достъп до информация, но което е по-важно – в повечето случаи хората държат да бъдат осведомени за всичко, което пряко ги засяга, особено в медицински план – те искат да бъдат ангажирани в процеса на вземане на решения. Това, че индивидите имат достъп до информация (която сами могат да търсят), и че могат да я изискват, не означава, че винаги я получават, и респективно не ги прави непременно активни участници в процеса. Ако пациентите не разполагат свободно със своята собствена информация рискуват да бъдат третирани като средства в системата на здравеопазване, вместо като цели. При този модел значителна власт е съсредоточена в ръцете на самите индивиди, което само по себе си също съдържа рискове, защото може да се появи конфликт между обществения и частния интерес. Това означава, че моделът трябва да е така организиран и регламентиран, че да не засяга обществените интереси, което предполага, че правото не трябва да е абсолютно – то може да е неотменимо, но не и неограничимо. Трябва да се съхрани възможността за ограничаване, но само с оглед защита на публичните интереси.

Третият възглед е, че собствеността сама по себе си не представлява проблем, и въпросът може да бъде уреден чрез други регулации, а не конкретно със закони за собственост (Evans, 2011; 2012). Това е всъщност единствената практика, която вижда реално приложение. Различни нормативни актове гарантират защитата на личните данни, но никой не адресира конкретно собствеността. Предвид огромния пазар за медицинска информация, липсата на яснота относно кой е собственик на пациентските данни не е случайна. Ако нормативен акт посочва конкретен собственик, той би имал основателни претенции. Това потенциално би се конфронтирало с интересите на други участници или с обществените интереси. Интелигентното използване на данните се превръща в едно от най-големите конкурентни предимства и това се очертава като

устойчива тенденция в бъдеще. В същото време загубата на данни е един от най-големите рискове. Тъй като потребителите осъзнават по-добре проблемите, свързани със сигурността, както и стойността на данните си, поверителността е все по-важна. Когато се предоставя на потребителите по-голям контрол и информираност относно това, как и от кого се използват техните данни, това значително увеличава доверието. Един от начините да се направят стъпки към подобряването на важни елементи като контрол и информираност, е да се реши въпроса със собствеността на пациентската информация.

Динамиката на технологично развитие повлиява по фундаментален начин организацията на здравеопазването и асоциираните с него дейности. Това инструментализиране на научните достижения ни поставя пред редица предизвикателства, за които липсва конкретна дискусия, а това нерядко води до неясноти и проблематични ситуации. Това предполага, че ние живеем в ера, в която границите на нашия личен живот и защитата на личността са сериозно предначертани. Обикновено това се дължи на разминаването между технология и законодателство, детерминирано от значително по-бързите темпове на технологично развитие и значително по-бавния процес на нормотворчество. Такъв е и случаят с липсата на конкретно решение относно собствеността върху медицинската информация на пациентите. Трябва да се стремим да намерим етическо оправдано решение, но не бива да забравяме, че се изискват последващи законодателни действия. Законодателните действия са от съществено значение, защото нашето общество се контролира и функционира именно чрез закони, следователно без ясна законова уредба правата стават неприложими. Такива права могат и ще бъдат игнорирани, особено ако зад това стоят сериозни икономически или други интереси. Дали ще се насочим към публична или частна собственост, или ще търсим други механизми за регулация, решение следва да бъде взето.

ЛИТЕРАТУРА

Agre, P. E., M. Rotenberg eds. (1997). *Technology and Privacy: the New Landscape*. Cambridge, MIT Press.

Baron, J. B. (2012). Property as Control: Case of Information. // *18 MICH. TELECOMM. & TECH. L. REV.* pp. 367, 384.

Bernal, J. D. (1939). *The Social Function of Science*, George Routledge & Sons Ltd., London.

Business wire (2018) Danbury, Conn. & Research triangle park, n.c.--(Business wire) <https://www.businesswire.com/news/home/20180214005445/en/IQVIA-Reports-Fourth-Quarter-Full-Year2017-Results-Issues>, посетен на 15.09.2018

Directive 95/46/EC (1995) of the European Parliament and of the Council of 24 October 1995 on the protection of individuals with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, ELI: <http://data.europa.eu/eli/dir/1995/46/oj>, посетена на 15.03.2018

Evans, B. J. (2011). Much Ado about Data Ownership. // *Harvard Journal of Law and Technology*. 25(1), 69 – 130.

Evans, B. J. (2012). Would Patient Ownership of Health Data Improve Confidentiality? // *Virtual Mentor*, 14(9), 724 – 732.

GRDP (2016) Regulation (EU) 2016/679 of the European Parliament and of the Council of 27 April 2016 on the protection of natural persons with regard to the processing of personal data and on the free movement of such data, and repealing Directive 95/46/EC (General Data Protection Regulation) ELI: <http://data.europa.eu/eli/reg/2016/679/oj>, посетен на 15.03.2018

Hall, M. A. (2010). Property, Privacy, and the Pursuit of Interconnected Electronic Medical Records. // *IOWA L. REV.* pp. 631, 649–650.

IFIP (2018) International federation for information processing, www.ifip.org, посетен на 18.03.2018

IFIP-IMIA WG 4 (1982) Data protection in health information systems--where do we stand?: proceedings of the IFIP-IMIA WG 4 Working Conference on Data Protection in Health Information Systems, Kiel F.R.G., September 7-10, 1982.

IMIA (2018) International medical informatics association, <http://imia-medinfo.org/wp/about-this-site/>, посетен на 18.03.2018г.

IQVIA (Quintiles IMS Holdings, Inc.) (2018). <https://www.iqvia.com/>, посетен на 12.03.2018

Koskinen, J., V. Kainu, K. Kimppa, (2016). The concept of Datenherrschaft of patient information from a Lockean perspective. // *Journal of Information, Communication and Ethics in Society*, Vol. 14, 1, 70 – 86. <https://doi.org/10.1108/JICES-06-2014-0029>

Koskinen, J., K. Kimppa (2016). An unclear question: who owns patient information? // *Technology and Intimacy: Choice or Coercion*. Turku School of Economics, University of

Turku, Finland.

Pateman, C. (2002). Self-Ownership and Property in the Person: Democratization and a Tale of Two Concepts. // *Journal of Political Philosophy*, 10(1), 20 – 53.

Rodwin, M. A. (2009). The Case for Public Ownership of Patient Data. // *The Journal of the American Medical Association*, 302(1).

Rodwin, M. A. (2010). Patient Data: Property, Privacy & the Public Interest. // *American Journal of Law & Medicine*. 36(4), 586 – 618.

Westin, A. F. (1967). *Privacy and Freedom*. New York: Athenum, p. 487.

БЕЖАНЦИТЕ И КРИЗАТА НА ТОЛЕРАНТНОСТТА [1]

ТАНЯ НЕДЕЛЧЕВА

Институт за изследване на обществата и знанието, БАН

inadim@dir.bg

REFUGEES AND THE TOLERANCE CRISIS

TANYA NEDELCHEVA

Institute for the Study of Societies and Knowledge, BAS

Abstract

The refugee crisis, which began in the first decade of the 21st century, showed a deep chasm between the moral messages of tolerance and reality. On the one hand, all those written and unwritten norms of tolerance, the rights of refugees and, on the other hand, the search for any means to restrict the movement of refugees: closing borders, building fences, creating new laws that block or reduce the number of refugees, etc. Tolerance, including that towards refugees, is one of the moral principles at the heart of European society, and it seems to be falling apart in the face of the flow of people seeking salvation. The last elections for European Parliament showed that this trend is not dying out, but, on the contrary, it strengthens: the parties with marked anti-immigrant rhetoric are among the first five. We have a moral obligation to counteract this trend

Keywords: refugees, shelter seekers, tolerance, xenophobia

Предизвикателствата в съвременния свят са взаимосвързани и комплексни – увеличаването на населението, урбанизацията, климатичните промени, оскъдността на водата и храната, енергийната несигурност, войните, които се изострят и се комбинират по такъв начин, че принуждават милиони хора да напуснат страните си. Никога до този момент не е имало толкова голяма нужда от толерантност, съчувствие и солидарност със загубилите сигурност и дом (Guterres 2014).

Но кризата с бежанците, започнала във второто десетилетие на XXI в., показва дълбок разрыв между моралните послания за толерантност и реалността. От една страна са всичките онези писани и неписани нормативи за толерантност, за правата на

бежанците и от друга, търсенето на всякакви средства за ограничаването на движението на бежанците като затваряне на граници, построяване на огради, създаването на множество нови закони, които да блокират или намалят броя на бежанците и пр.

Толерантността, в това число и тази към бежанците, която е един от моралните принципи в основата на европейското общество, сякаш претърпява разпад пред потока на търсещите спасение. Кризата на толерантността обаче има една по-обща причина и тя е свързана с глобализацията, която днес вече поражда обратната тенденция. Много точно тя е характеризирана от Б. Латур, който в една своя лекция, изнесена през май 2016 г. в Хумболтовия университет (Берлин), патетично заявява, че през последните 70 години всички народи имат един общ хоризонт – хоризонта на модернизацията, където те непременно трябва да се слеят в един Глобален свят, но той е изчезнал или е на път да изчезне. Онова, което настъпва, е точно обратното. Сякаш махалото на историята елиминира единната цел като я раздробява на множество национални пътечки към бъдещето: “Движението е глобално в своя обхват, тъй като то е почти едно и също навсякъде, но то насърчава гражданите да обърнат гръб на всичко глобално и да се насочат към друга цел, която е специфична за всяка от държавите или пък която всяка държава описва с поразително сходни думи: идентичност, защита, земя, самосъзнание, автентичност, естествен, нормален, локален, обединен, хомогенен, понякога и етнически чист.” (Латур 2016: 40). Тази тенденция доведе до “свиване” на толерантността, защото акцентите се сменят и вече са върху по-частното – националното, етническото, регионалното. Може да се каже, че днес съществува много съществено противоречие между това, което е, и това, което трябва да бъде. Това, което трябва да бъде, е толерантното отношение към бежанците, закрепено от множество международни законови актове и дори от всекидневния морал да се помага на бедстващи хора, и от друга страна, търсенето на всевъзможни начини това да не се изпълнява, което е пътят на тоталното неприемане на Другостта като стои в основата на расизма, дискриминацията, ксенофобията.

Съществува сякаш право пропорционална зависимост между мащаба на явлението, свързано с броя на търсещите убежище хора, и срива на толерантността.

Броят на търсещите убежище в света системно нараства през последните няколко десетилетия. През 2017 г. един на всеки 110 души в света е напуснал дома си принудително. Причината е в множеството военни конфликти в Близкия изток и в Африка. Бъдещето в това отношение не е никак успокоително, а напротив – нарастват военните конфликти, държавите все по-активно се въоръжават, продажбата на оръжие расте... Това води до извода че т.нар. бежанска криза не е инцидентно явление, а по-скоро някаква прогноза за бъдещето.

“Арабската пролет” от края на 2010 г. и цялата 2011 г. рязко сменя системите на управление в много арабски държави. През лятото на 2014 г. жертвите са около 250 хил. души, а броят на бежанците в резултат от нея достига няколко милиона. Това е част от последиците, възникнали в резултат на протестите по време на т.нар. “Арабска пролет”, състояла се в Тунис, Либия, Египет, Йемен и др. По данни на Висшия комисариат броят на бежанците по смисъла на международното право скача от 19,5 млн. в края на 2014 г. (14,4 млн. от тях са поставени под мандата на Агенцията за бежанците към ООН, което е с 2,9 млн. души повече, отколкото през предшестващата 2013-а година (UNHCR 2014)), на 20,2 млн. в средата на 2015 г. Според Агенцията за бежанците към ООН до 2014 г. броят на изселените поради конфликти, бедствия и политически причини в глобален мащаб е към 59,5 млн. души. От изключителна важност е уточнението, че далеч не всичките 59,5 млн. получават статут на бежанец. Статистическите справки сочат, че толкова бежанци, колкото има днес, не е имало от края на Втората световна война. През 2015 г. броят на изселените не по тяхна воля е още по-голям и се равнява на 65,3 млн. души (UNHCR, 2015). Това означава, че само за една година техният брой рязко се е увеличил с 5,8 млн. Към февруари 2016 г. Организацията на обединените нации е идентифицирала 13,5 млн. сирийски граждани, които търсят хуманитарна помощ (Nebəhaу 2016). 6,6 млн. от тях са се преместили на друго място – далеч от дома им, но все пак намиращи се на територията на Сирия. Преди конфликта в Сирия, започнал през 2011 г., ООН представя палестинските бежанци като най-голямата група от бежанци в света – 4,8 млн. души (по данни от 2009 г.), следвани от афганистанските (2,9 млн.), иракските (1,8 млн.), сомалийските (700 000) и др. А що се отнася до търсещите убежище, през 2009 г. например най-много са принудените да напуснат страната си колумбийци (3,3 млн. души), граждани на Демократичната република

Конго (2,1 млн. души), пакистанци (1,9 млн.), сомалийци (1,55 млн.) и суданци (1 млн.). По това време принудените да напуснат дома си деца са представлявали 41% от всичките търсещи убежище по света (UN) – все още по-малко, отколкото през 2014 г., когато те вече са 51%. Проблем имат не само международно разселените поради различни обстоятелства хора, а също и вътрешно разселените. Според данни на ООН 3,6 млн. души са вътрешно разселените само в Ирак през 2013 г., принудени да напуснат своя дом заради разрастването на териториите под контрола на терористичната групировка “Ислямска държава” (UNHCR 2014). Подобно е положението за същата година и в Демократична република Конго (1 млн. души), в Централната африканска република (438 хил. души), в Южен Судан (1,5 млн. души), в Афганистан (805 000 души) и на още много други размирни точки (UNHCR 2014). Въпреки че през 2014 г. милиони хора са били разселени вътрешно поради различни застрашаващи живота им и други неприятни за тях обстоятелства, много други все пак успяват да се завърнат обратно в своя дом: в Мали (155 хил. души), в Централната африканска република (611 000 души), в Южен Судан (200 хил. души), в Йемен (85 хил. души) и другаде (UNHCR 2014).

Повече от 3 770 души са загинали, опитвайки се да прекосят Средиземно море през 2015 г. Голяма част от тях загиват при инциденти, опитвайки се да изминат разстоянието от Африка до Италия. 800 са загиналите при опит да преминат по море от Турция в Гърция през същата година. През април 2015 г. потъва лодка с 800 души близо до бреговете на Либия. 1 015 078 е броят на пристигналите в Европа със съдействието на трафиканти по море през 2015 г., по данни на Агенция за бежанците на ООН, като повечето от тях пристигат от 10-те страни, които са основните източници на търсещи убежище в глобален мащаб.

Турция дава подслон на 2 688 686 търсещи убежище, според данни на ООН от 2016 г. и е осигурила в тяхна помощ над 8 млрд. щатски долара до 2015 г. През ноември 2015 г. Европейският съюз обещава помощ от 3,2 млрд. евро на Турция за справяне с бежанския проблем в страната.

В Ливан са 1 067 785 души. През 2015 г. Йордания е приела около 650 хил. търсещи убежище от Сирия, което се равнява на приблизително 10% от населението ѝ. Според Агенцията за бежанците към ООН, техният точен брой към 16 март 2016 г. е

636 040. Към 29 февруари 2016 г. в Ирак са регистрирани 246 051 търсещи убежище, като в северната част на страната са разположени десетки лагери, където местното кюрдско правителство дава подслон най-вече на сирийци от кюрдски етнически произход. В Египет пък се намират 118 512 регистрирани търсещи убежище към края на януари 2016 г. Европейският съюз също приема търсещи убежище от конфликта в Сирия. През 2015 г. 1 255 600 са кандидатствалите за първи път за закрила в страните-членки на Европейския съюз, което е двойно по-голямо число от броя на кандидатствалите през предходната 2014 г. (Eurostat 2016). Но това, че са кандидатствали, разбира се, не означава, че всички те са получили закрила.

Рекорден е броят (68,5 млн. души) на принудените да напуснат домовете си поради война, насилие и преследване през 2017. До края на 2017 г. броят им е бил почти три милиона по-висок от предходната година и показва 50 % увеличение от 42,7 млн. изселени от домовете им преди десетилетие, според доклад на агенцията на ООН за бежанците. 16,2 млн. души са били разселени през миналата година, включително и тези, принудени да избягат за първи път, както и такива, които преди това вече са били разселени. Това означава, че всеки ден от техните домове са били прокудени 44 500 души или по един човек на всеки две секунди, според ВКБООН.

Втората по големина държава, “произвеждаща” бежанци през 2017 г. е Афганистан, чието бежанско население нараства с 5% през годината и достига 2,6 млн. души. Увеличението се дължи главно на ражданията и на повече афганистанци, получили убежище в Германия.

85% от бежанците живеят в страни с ниски и средни доходи като Ливан, Пакистан и Уганда.

Според данни на Държавната агенция за бежанците от 1993 г. до април 2019 г. закрила в България са потърсили 85 953 души. Бежански или хуманитарен статут е предоставен съответно на 13 558 и 11 790 души. Отказано е на 45 455.

Тези кратки статистически данни показват само мащаба на движението на хора, които търсят убежище, но какво се случва с готовността на отделните държави да приемат търсещите убежище хора.

Няма да се анализират процесите, свързани с опитите за решаване на проблема с бежанците в ЕС, защото това означава анализ на всичко случило се след решението на

канцлера на Германия Ангела Меркел да приеме всички бежанци. Постепенно държавните ръководства на много европейски страни започват тежки и мъчителни преговори за квотно разпределение на бежанците, финансирането на Турция за задържането им, построяването на стени, огради по границите, лагери, обградени с телени мрежи, твърдата позиция за неприемане на имигранти на Унгария и Австрия и т.н. Тревожен факт е, че онези партии, които имат открито антиимигрантска идеология получават значителна преднина на миналите избори за Европейски парламент.

Преди няколко месеца дори папата се намесва в дебата за търсене на пристанища за корабите с бежанци. Той подканва европейските лидери да спрат да се карат за съдбата на 49 мигранти, намиращи се на два спасителни кораба на Средиземно море и да им позволят да акостират на безопасно пристанище. С коментарите си по време на обръщението му към 60 хил. души на площад “Свети Петър” в Рим на празника Благовещение, папа Франциск се включва в дипломатическия спор между Италия и Малта, и във вътрешната дискусия между лидерите на популисткото правителство на Италия. “От дъното на сърцето си призовавам европейските лидери да покажат конкретна солидарност към тези хора”, казва Франциск. “Те просто са търсели безопасно пристанище, където да акостират”. Министър председателят на Малта, Джоузеф Мускат, защитава отказа на страната си да приеме корабите като казва, че тя няма правна отговорност за спасението им. “Трябва да намерим баланс между хуманния аспект и националната сигурност. Това е проблем, който може да представлява прецедент и трябва да внимаваме за това”. (<https://www.marginalia.bg/tag/bezhantsi/page/3/>)

Друг пример е политиката на правителството на Дания, което заявява, че не може да приема повече мигранти, без да застраши социалния си модел. Това е причината скандинавската страна, прочута със своята толерантност, да умножава пречките за влизане и постоянно пребиваване на чужденци. Мигрантската вълна през 2015 г. кара Дания да възстанови контрола по сухопътните си граници. Управлявана от дясноцентристко коалиционно правителство, което е подкрепяно от дясната популистка антиимиграционна Датска народна партия, страната е приела близо 100 законодателни поправки, ограничаващи правата на чужденците. Целта за

управляващото мнозинство през изборната 2019 г. е ясна: да накара бежанците да разберат, че могат да останат само временно. То предлага на парламента ограничаване на събирането на семейства и намаляване на социалните помощи. Всеки месец несемейните лица ще губят по 150 от 1600-те евро, които получават, а двойките – 270 от 2200 евро. Сумите, които изглеждат щедри на хартия, рядко са достатъчни в една от най-скъпите държави в Европа. Говорителят по миграционните въпроси на Народната партия Мартин Хенриксен казва, че мигрантите “трябва да се върнат в родните си страни и да помогнат за възстановяването им възможно най-бързо”. Поради приемането на все по-строги изисквания от 2015 г. до 2017 г. броят на молбите за убежище е спаднал драстично – със 75%. Според изследователя Деметри Пападеметриу, основател на Европейския институт за миграциите, датската миграционна политика е “случай, уникален по своята твърдост и нетолерантност” за Европа и за света, където вече преобладава по-благосклонен към мигрантите климат. (<https://www.marginalia.bg/tag/bezhantsi/page/4/>)

Вероятно страхът от бежанците фактически налага неспазването на основни международни документи. Поради това, че в общественото съзнание темата за бежанците е поставена някак си ненадейно, тя получава крайни деформации – липса на яснота относно разликите между бежанец, имигрант или мигрант, липса на достатъчна информираност относно правата и задълженията на бежанците, на ясно и конкретно посочване на причините за това масово “преселение” и др. Всички тези дефицити пораждаат страхове сред европейските общества и започва устойчиво свързване на бежанците с тероризъм. Започва да се увеличава потокът на враждебна реч, формира се образът на врага. В тази ситуация се намесват политиците и започва експлоатирането на темата за тесни партийни интереси. Например Европейският съд за правата на човека потвърждава, че гръцката практика да се поставят под арест непридружени мигриращи и търсещи убежище деца води до сериозни злоупотреби с правата им. Но все още десетки непридружени деца са държани под т.нар. “защитен надзор” в полицейски килии или центрове за задържане на имигранти в страната. Арестуваните деца живеят в нехигиенични условия заедно с възрастни, които не познават, и могат да бъдат подложени на злоупотреби и малтретиране от страна на полицията. Арестът също така може да окаже дългосрочно влияние върху тях, като им причини

безпокойство, депресия, посттравматичен стрес, загуба на паметта и да забави развитието им. Тъй като са под арест, тези деца, изживели ужасни неща, докато са бягали от военните зони, често не могат да получават лечение, психологическа помощ или правни съвети. Малко от тях знаят причините за задържането им или колко дълго ще се намират зад решетките. (<https://www.marginalia.bg/tag/bezhantsi/page/2/>)

Много показателна е реакцията на различни държави към два пакта на ООН – “Глобален пакт за бежанците” и “Глобален пакт за безопасна, организирана и редовна миграция”, като вторият е приет от Общото събрание на ООН на 3 юли 2018 г. Критиците на тези два пакта като се обявяват срещу “неолибералните глобалисти” и заявяват, че те пропагандират в полза на миграцията и призовават “да отворим широко границите си, с цел да бъдат размити държавите и идентичността на нациите”. На тези основания много държави отхвърлят тези пактове. Реалната цел на пактовете за бежанците е търсенето на синхрон в политиките на националните държави по въпроса за миграциите: да се приемат мерки във връзка с условията за влизане и пребиваване; да се приемат правила за издаване от държавите членки на визи и разрешения за дългосрочно пребиваване, включително с цел събиране на семейства; да се определят правата на гражданите на трети страни, пребиваващи законно в дадена държава-членка, включително условията за свобода на движение и пребиваване в другите държави-членки; да се регламентира незаконната имиграция и незаконното пребиваване, включително експулсирането и репатрирането на незаконно пребиваващите лица и борбата срещу трафика на хора, по-специално на жени и деца. Както се вижда от горната статистика за мащаба на бежанската криза никоя държава не може да се справи сама с бежанците, независимо какви стени ще изгради, ще прати армията на границите, ще мобилизира доброволци, да залавят и завързват със “свински опашки” нелегалните имигранти, ще праща вицепремиери да ги бият на границата. Но пактът се отнася и до онези, според някои статистики почти 1 милион българи, които са имигранти в САЩ, Канада, Австралия и някъде из Европа. (Тодоров 2018)._

Много показателно е съобщението на ЕК от 17 април 2019 г., в което се казва, че Европейската гранична и брегова охрана ще има нов постоянен корпус от 10 000 гранични служители.

Не са нужни повече примери, за да се констатира, че нещо се случва, което най-общо може да се определи като наличието на отрицателни промени в толерантността, свиване на доброжелателното отношение към бежанците и увеличаване на омразата, расизма и “виждането” на бежанеца единствено като затворени в лагер с бодлива тел. Подобна нетолерантност се основава на липсата на преки взаимоотношения с хора от различна култура, което дава възможност за изграждане на предразсъдъци, слухове, подхранвани от медиите. Така се елиминира всякаква отговорност, продиктувана от онова, което в обикновения живот се нарича човештина, т.е. да се даде помощ, закрила, храна и подслон за бежанеца. Част от човешката идентичност е задължението да помагаш на ближните. Бежанската криза постави огромна морална дилема между шовинизма и хуманизма, социалния егоизъм и човешката солидарност.

Причините са кризата в толерантността са различни, но има една основна и това е дълбоко залегналата установка в съзнанието на европейца за тясната връзка между исляма и тероризма и оттук ислямофобията. Негативното отношение спрямо исляма активно присъстват в световния медийния дневен ред. Обикновено това се илюстрира със събитията от 2011 г., но ислямофобията в западното общество е от много по-рано. Ето какво казва Едуард Саид: “Медиите в Съединените щати и най-общо на Запад бяха толкова възбудени срещу исляма, че когато през април 1995 г. избухна бомбата в Оклахома сити, бе вдигната тревога, че мюсюлманите отново са ударили; спомням си с огорчение, че този следобед двадесет и пет вестника, големи телевизионни канали и няколко съобразителни репортери ми се обадиха по телефона, като всички те смятаха, че след като аз съм от Близкия изток и пиша за него, би трябвало да зная нещо повече от другите. Никога досега изцяло фалшивата връзка между араби, мюсюлмани и тероризъм не ми бе натрапена така открито; чувството за виновно участие, което – въпреки нежеланието ми – бях принуден да изпитам, бе точно предвиденото. Накратко, медиите ме атакуваха и причината беше ислямът – или по-скоро моите връзки с него” (Саид 2002: 8). Ислямофобията обаче достига своето пиково ниво след 11 септември 2001 г., когато в САЩ се извършват мащабни терористични атаки и в резултат на това загиват хиляди хора. “11 септември 2001 г. е денят, в който светът се промени!” – така се изрази Джордж Буш. Това събитие е толкова значително, че някои учени дори разделят световната история на преди и след 11-ти септември. Удивително е как едно

събитие, което се е състояло някъде по света, успява да преобърне хода на ХХІ в. Хората от всичките континенти гледат на живо как отвлечени самолети се връзват в кулите-близнаци, как тези масивни сгради рухват за секунди, как остров Манхатън бива погълнат от облаци дим и купища прах. Страхът от тероризма обхваща не само в хората в САЩ, но и в целия свят. Термините “терор” и “терорист” стават най-употребяваните, а кадри от рухването на кулите-близнаци в Ню Йорк се излъчват ежедневно по телевизионните екрани. Страхът, че светът е изправен пред нови катаклизми и трудни предизвикателства се увеличава с навлизането на САЩ в Афганистан, с разпространяването от терористи писма с антракс и пр.

От 11 септември 2001 г. се променя и начинът на представяне на новините в медиите като все по-често на екрана се появява надписът “извънредно”. Терминът “риалити” навлиза с пълна сила в новините. От този ден много терористични актове по света са предавани изцяло или частично. Медиите “закрепват” силната връзка между исляма и тероризма. Масово започва да се приема, че самият ислям е идеологията на терористите, а не че терористите използват тази религия за прикритие. След 11 септември се започва утвърждаването на дълбоки предразсъдъци в западните общества по отношение на исляма. Мощната американска медийна индустрия закрепва и продължително поддържа връзката между исляма и тероризма и това се превръща в едно от доминиращите насоки в информационните потоци. Съединените щати са сложно общество, съставено от “много и често пъти несъвместими субкултури” и именно поради това необходимостта от разпространение на една повече или по-малко стандартизирана обща култура посредством медиите се усеща особено силно (Саид 2002: 124). Според същия автор американските журналисти отразяват света с разбиране, че “неговата/нейната кореспонденция е част от американското могъщество, което бидейки заплашено от чужди страни, подчинява независимостта на пресата на това, което често е само косвен израз на лоялност и патриотизъм, на обикновена национална идентификация на две-три телеграфни агенции, три телевизионни мрежи, CNN, половин дузина всекидневници, две (може би три) седмични новинарски списания. Достатъчно е само да споменем няколко имена: CBS, Time, New York Times, Associated Press. Те заедно достигат до повече хора, оставят по-дълбоко впечатление и прокарват определен тип новини много повече, отколкото останалите по-малки и не толкова

богати новинарски агенции (Саид 2002: 126). Вярно е, че през последните няколко десетилетия ислямистки фундаменталистки движения печелят влияние в много страни от Северна Африка, Близкия изток и Южна Азия.

Тревожността от тяхното разрастване направи обществата в развиващите се страни особено чувствителни към всички свързани с исляма теми. Поради факта, че много от търсещите убежище и бежанците в началото на XXI в. произхождат от страни, където традиционно се изповядва ислямът и където има подобни радикални групировки, тревожността започва автоматично да засяга и тях. Атаки, излъчвани на живо по телевизионните канали по целия свят, стереотипите, предразсъдъците и клишетата по отношение на хората от Близкия изток и исляма започват да възбуждат изключително силно. Според Саид за повечето американци частта от културния апарат, който им представя исляма, включва преди всичко телевизионните и радио мрежи, всекидневниците и масово разпространяваните новинарски списания; филмите, разбира се, играят определена роля само защото разполагат с визуална информация за историята и далечните страни. Може да се каже, че като цяло мощната концентрация на масмедии съставлява колективно ядро от интерпретации, което осигурява определена картина на исляма и, разбира се, отразява мощни интереси в обществото, обслужвани от медиите (Саид 2002: 118). Вероятно защото предразсъдъците към исляма са преминали всякакви граници папа Франциск специално прави визита в арабските страни. Той казва: “В епоха, в която преобладава изкушението за сблъсък между християнската и ислямската цивилизации, пожелахме да дадем допълнителен, ясен и решителен знак, че срещата между нас е възможна, че е възможно да се почитаме и да диалогизираме”. Това е смисълът на неговата апостолическа визита в Обединените арабски емирства от 3 до 5 януари 2019 г. “Една кратка, но много важна визита, която свързвайки се със срещата през 2017 в Ал-Азхар, Египет, написа една нова страница в историята на диалога между Християнството и Исляма и в ангажимента за насърчаването на мира по света въз основа на човешкото братство”. Всеобщата декларация за братство “е една от изненадите на Бог”, папата и великият имам на Ал-Азхар подписват в Абу Даби съвместна Всеобща декларация за братството, в която се потвърждава “общото призвание на всички мъже и жени, като чедата на Бог, да бъдат братя” и се осъжда “всяка форма на насилие, особено това заради религиозни мотиви”.

Радио Ватикана Българска програма, 22 юни 2019 г. (<https://www.vaticannews.va/bg/pope/news/2019-02/papa-generalna-audienza-arabski-emirstva.html>).

Тук е важно да се направи уточнението, че разривът в толерантността сякаш засяга предимно сферата на политиката, политиците, партиите спрямо бежанците, а не отношението на обикновените хора. Например най-често срещаното мнение за бежанците на респондентите в България в социологическото изследване “Бежанците в представите на българите – страхове, разбиране и съпричастност”, проведено през 2018 – 2019 г., е: “Хора като всички нас; хора, търсещи спасение; хора, към които ние трябва да се отнасяме като равнопоставени и хора, на които трябва всеки един от нас да помага с всичко, с което разполага.”, “Човечни, добри, общителни.”, “Преди да дойдат тук, никога не се бях замисляла по този въпрос, а след като дойдоха в Харманли, няма нищо страшно при тях, аз си ги харесвам. ... Нямах притеснения. Имам много приятели сред тях. Във времето, представите ми не ми се промениха... Не харесвам публичната информация (за бежанците - бел. ТН) и не съм съгласна напълно с нея, с това което казват (за тях - бел. ТН).”

На въпроса “Съгласни ли сте бежанци да се заселят трайно/постоянно в селището, в което живеете?” жител на гр. Харманли отговаря: “Като си работят и са добри хора, какво могат да направят. Аз не се притеснявам от тях. Влизала съм в лагера и вечер, но не се притеснявам... На мен са ми идвали на гости сирийци...”

“(В селища) със смесено население трябва да се заселят, не трябва да се изолират и да се концентрират на едно място. Например, както се говори, че Сакар ще бъде обезлюден и заселен с бежанци. Нека да има и българи, и роми и турци, да сме заедно...”

Особено важни за определяне на отношението на българските граждани към бежанците са отговорите на въпроса “Бихте ли одобрили в училището/в класа, където учат Вашите деца/внуци да се учат бежанци? Защо? Бихте ли одобрили Вашите деца/внуци да имат приятели бежанци? Защо? Бихте ли одобрили Вашите деца/внуци да се омъжат/оженят за бежанец? Защо?” Те звучат така: “Да! В това училище учеше едно бежанче. Това е едно дете от Сомалия, на което бях настойник, то завърши 11 и 12 клас. Когато моят син тръгна в предучилищна, сомалийското дете отива да го посети, а

госпожата се стряска и пита сина ми: “Ти познаваш ли го?”, а синът ми отговорил: “Да, това е батко ми!”. Сомалийското дете нямаше проблеми, то преди да постъпи на училище вече знаеше български език. Беше добре приет. Съгласна съм синовете ми да се оженят за бежанци, защо да не съм съгласна?!”

Тези отговори показват само едната страна на различните нива на толерантност и на противоречия във функционирането на солидарността. Толерантността като официална политика е в ситуация на разминаване между нормите и реалността, между желаното и съществуващото е не само характеристика за ситуацията с търсещите убежище хора, с бежанците, което е симптом за една опасна тенденция, която най-общо може да нарече неприемане на Другия. Точно това ражда расизма, ксенофобията, антисемитизма. Последните избори за Парламент на ЕС показаха, че тази тенденция не е затихваща, а напротив – тя засилва своето присъствие. Надеждата е, че точно тази тенденция се съпътства с другата, на обикновените хора, където преобладаваща е традиционната човешка моралност. Именно тук ще се роди новия етос, формите на хуманизъм и солидарност, която ще създаде такова социална среда, в която, в случая с хората търсещи убежище, международно приетите норми, няма да са само регулативни идеи, а изпълнени с все повече реалност.

БЕЛЕЖКИ

[1] В статията са използвани резултати от емпиричното социологическо изследване по проект “Бежанците в представите на българите – страхове, разбиране и съпричастност”, финансиран от Фонд Научни изследвания към МОН, договор № ДН 15/3 от 17 декември 2017.

ЛИТЕРАТУРА

Гърция поставя деца под арест и нарушава правата им. В: Marginalia от 12 април 2019. <https://www.marginalia.bg/tag/bezhantsi/page/2/>

Дания задържа “нежелани” мигранти на необитаем остров. В: Marginalia от 28 декември 2018. <https://www.marginalia.bg/tag/bezhantsi/page/4/>

Латур, Б. (2016) Упражнения по философска тригонометрия. Във: в-к Култура, брой 40 (2877), 02 декември

Папата влиза в диспута за мигрантските кораби с призив за безопасни пристанища. В:

Marginalia от 7 януари 2019. <https://www.marginalia.bg/tag/bezhantsi/page/3/>

Радио Ватикана, Българска програма, 22 юни 2019 г.
<https://www.vaticannews.va/bg/pope/news/2019-02/papa-generalna-audienza-arabski-emirstva.html>

Саид, Е. (2002) Отразяването на исляма. София. Изд. Кралица Маб.

Тодоров, А. (2018) Нови истерии около миграцията. В: Маргиналия от 16 ноември.
<https://www.marginalia.bg/tag/bezhantsi/page/3/>

Guterres, A. (2014) World's refugees and displaced exceed record 60 million: U.N. Цитиран от Ройтерс. <http://www.reuters.com/article/us-un-refugees-idUSKBN0U10CV20151218>

Nebahay, St. (2016) World's refugees and displaced exceed record 60 million: U.N. В "Reuters" <http://www.reuters.com/article/us-un-refugees-idUSKBN0U10CV20151218>

НАШАТА ПАМЕТ Е НАШАТА КРЕПОСТ: БИОЛОГИЧНА И ДИГИТАЛНА ПАМЕТ В БИТКА ЗА СУБЕКТА!

СТОЯН СТАВРУ

Институт за изследване на обществата и знанието, БАН

stoyan.stavru@gmail.com

OUR MEMORY IS OUR FORTRESS - BIOLOGICAL AND DIGITAL MEMORY IN A BATTLE FOR THE SUBJECT!

STOYAN STAVRU

Institute for the Study of Societies and Knowledge, BAS

Abstract

The article examines the importance of memory for the existence and recognition of subjectivity as an agent (subject) of socially significant interactions. The main focus is on tracking the difference between the biological and digital "format" of the memory, as well as the implications of the more frequent reliance on digital memory on account of biological memory. Biological memory transforms the personal past into a fundamentally intimate experience, while the digital one treats it as an "objectively" existing record that can be copied and analyzed.

Keywords: memory, oblivion, consciousness, freedom, subject, technology, biological memory, digital memory

1. Въведение: памет в полза на субекта

Паметта има много измерения. В едно от тях тя съществува безшумно – като информационен код, навит във формата на тройна спирала дълбоко в ядрото на всяка една клетка от нашето тяло. В друго измерение паметта оживява спонтанно – като превземаша ни емоция, провокирана от достигналата до обонянието ни миризма на любимо от детството ни ястие. [1] Паметта може да бъде свързана и с рекапитулацията на социален опит – опит, отложен в литературен текст, в морално изискване или в правна норма. С паметта е свързано и нашето минало, а в крайна сметка – и представата ни за време.

В настоящото изложение бих искал да се спра *върху един конкретен аспект* на паметта: нейното значение за конституирането на субекта чрез осребряване на неговото минало и ролята на съвременните технологии в този процес. [2] Ще разгранича „биологичната памет“ на субекта като памет-преживяване от „дигиталната памет“ за субекта като памет-информация, като акцентирам върху различния ефект, която всяка една от тези два вида памет има при подреждането на индивидуалната човешка субективност до субект, през който могат да се прокарат устойчиви регулации.

За целта *противопоставям* субективността като динамично състояние на човешката психика срещу субекта като статична репрезентация на тази психика: ако субектът е своеобразна юридическа опаковка на субективността, която позволява реализирането на определена отговорност, то субективността е поредица от точки на кипене на субекта, в които всеки човек получава шанса за свобода. Не бих идеализирал нито една от тези две страни в човешкото съществуване, тъй като всяка една от тях изпълнява важни и допълващи се функции, поради което се явява необходимо условие за съществуването на другата: точно както отговорността легитимира свободата и свободата прави възможна отговорността.

2. Забравя и свобода: биологичната памет

С развитието на технологиите капризната *биологична памет* все по-често отстъпва пред точността на дигиталната такава. Неврологията на човешкия мозък е твърде ненадеждна, когато става въпрос за минало с юридическо значение. Необходимостта от установяването на Истината в свят, подчиняващ се на взискането за обективност, предопределя и дигиталното бъдеще на нашето минало. Една сравнително нова област в правото – невроправото [3], установява сериозните изкривявания, които настъпват с течение на времето в свидетелските показания, и огромния риск, който поема правораздавателната система, доверявайки се на т. нар. очевидци и на тяхната памет. [4] Човешката памет е биологична и непрекъснато се променя. Тя не може да бъде възпроизведена „при поискване“, тъй като при нея липсва оригинал, който да бъде копиран, заверен и представен като доказателство. Нейната *фундаментална несигурност* прави възможно магичното съществуване на нашето субективно дадено

минало. Всеки от нас има собствена (променяща се) представа за своето минало, която често няма нищо общо с „това, което действително се е случило“.

Всъщност *нашето минало* може да бъде „наше“ в най-малко два смисъла:

- „наше“ дотолкова, доколкото ни е приписано и сме задължени да носим отговорност за него: да го понасяме като наше настояще, да го търпим, за да можем да настояваме върху собствената си идентичност във времето. Това минало е „наше“, защото може да го ползваме, за да оставаме същите – владеейки подобно монолитно минало ние по-лесно може да владеем себе си;

- „наше“ дотолкова, доколкото бихме могли субективно да определяме неговото съдържание: да налагаме онези интерпретации на случилото се с нас, които остават изцяло наши и чиято валидност не може да бъде отречена, най-вече с аргументите на обективното. Това минало е „наше“, защото може да го променяме, защото имаме право да се разпореждаме с него.

Тези две линии на притежаване *се преплитат* помежду си и заедно оформят нашето минало. Определящи за постигнатия днес баланс в това преплитане са особеностите на човешката памет – нейната динамичност, неточност, интерпретативност, субективност. Концепцията за субекта се нуждае от фиксирано миналото, което може да ползваме, а тази за субективността – от минало, с което може да се разпореждаме. Именно в това „второ“ минало на нас ни е позволено да бъдем свободни в себе си, да се намираме винаги различни.

Ние на практика не познаваме миналото си извън нашето настояще. Миналото като субективно преживяване винаги е част от нашето настояще и като такова то е *фундаментално интимно преживяване*. Нашето минало е перформатив, изричен през нашето настояще. Ние го сглобяваме всеки път, когато искаме да го имаме. Външните доказателства, съставляващи обективно оставените следи от нашето минало, са определящи за поставянето на социално релевантната макрорамка на нашето минало – за нашата публична (професионална, политическа, криминална) автобиография. Огромната част от миналото ни остава практически недостъпно, дълбоко скрито в динамиката на нашите спомени. Това ни позволява да спорим за своето минало, да разполагаме с миналото си, да сме свободни в миналото си.

В наказателното право *свободата ни в нашето минало* е гарантирана от института на реабилитацията. Съгласно българския Наказателен кодекс (чл. 85, ал. 1 НК) реабилитацията заличава осъждането и отменя за в бъдеще последиците, които законите свързват със самото осъждане, освен ако в някое отношение със закон или указ е установено противното. Съгласно чл. 88а, ал. 1 НК, когато от изтърпяването на наказанието е изтекъл определен срок и осъденият не е извършил ново умишлено престъпление от общ характер, за което се предвижда наказание лишаване от свобода, осъждането и последиците му се заличават независимо от предвиденото в друг закон или указ. Така дори юридическата памет за извършено престъпление – минало, което по правило трябва да се помни, е ограничена във времето. [5] Дори и наказателното право е задължено да забравя. С неприкосновеността на нашето минало е свързано и „правото да бъдеш забравен“ (чл. 17 EU GDPR) [6] – определена информация за теб да не излиза сред резултатите, давани от интернет търсачките. Криминалната и дигиталната реабилитация са част от механизмите за забравя, които имат за цел да „освободят“ миналото от определено помнене – помнене, което не позволява на миналото ни да бъде „наше“ по втория, посочен по-горе начин. Ако авторството върху едно наше произведение на изкуството е право, което с времето загубва важни части от своето съдържание, авторството върху нашето минало е право, което напротив: увеличава своя обем с времето. Колкото повече забравя (от нас и от другите), толкова по-свободни сме в нашето минало.

3. Запис и идентичност: дигиталната памет

Дигиталната памет обаче обещава [7] нещо съвсем различно: тя ни гарантира „чисто“ минало – миналото, такова каквото е било. Заснето в неговата непосредственост. В суров вид, който може да бъде възпроизведен „едно към едно“. В подобна претенция се съдържа непоколебимост, която на практика може да ни отнеме миналото. То става до такава степен обективно дадено, че на практика функционира като нещо външно за нас. [8] Такова минало пак е „наше“, но по различен начин: то ни е прикачено „отвън“ – в резултат на наблюдение и прилагането на устойчиви механизми на помнене. [9] Представете си, че разполагате със *запис на всяка секунда от живота си* – нещо, което съвсем не е немислимо в света, в който живеем и в който

всеки отделен човек може да функционира и като медия (публична емисия). В епизода „The entire history of you“ (сериала „Черно огледало“) това е постигнато чрез специално устройство, вградено в очите на всеки човек (още с раждането му), с помощта на което се осъществява непрекъснат запис на всичко, което този човек наблюдава през очите си. Записът е с такова качество, че може да бъде контролирано превъртан и преглеждан по начин, който създава усещане за гледане „в реално време“. С помощта на това технологично решение всеки човек разполага със своеобразна лична машина на времето, която му позволява да пътува в своето минало. Минало, което остава непроменено и именно в тази своя неизменност е на негово разположение.

Представете си, че във всеки момент от Вашето настояще може да видите всеки друг момент от миналото си. „Друг“ – защото всеки момент от настоящето моментално става част от фиксирания поток на миналото. Всеки момент от Вашето минало може да Ви бъде противопоставен като факт във Вашето настояще. Такова Ваше минало всъщност е дълбоко не Ваше – то е минало, по отношение на което Вие сте по правило недобросъвестен. Недобросъвестен, защото не може да не знаете за Ваше минало, което е достъпно (и) за Вас във всеки един момент от настоящето. Подобно минало функционира като регистър, който изчерпва регистрираното. Картата става толкова подробна, че на практика започва да претендира да бъде територия.

Какво ще се случи, когато гледате своето минало? Вие ще го гледате по друг начин и ще го превръщате в ново Ваше настояще. Ще го гледате „с други очи“. И все пак това е едно ограничено по особен начин настояще – настояще, втрещено в миналото. *Настояще-полуфабрикат*, настояще-претоплено минало. Подобно настояще трябва да намери място в себе си за своето външно минало. Минало, което не е създадено от настоящето, а е наблюдавано от настоящето. А дигиталната памет осигурява за наблюдаване минало с много висока резолюция – това е минало с такъв обем, за който все по-трудно се намира място в настоящето. Един човек, който е живял 50 години, трудно би успял (макар че би могъл) да изгледа цялото си минало. Но дори и да не прекарваме настоящето си в гледане на своето минало, ние ще разполагаме с непосредствен достъп до своето минало като достъп до определена обективна даденост. Всяко наше твърдение за миналото ще може да бъде верифицирано – чрез справка в дигиталния архив от видеа, произведени през нашето зрение.

Дигиталната памет *произвежда минало*, което има поне две важни последици:

- това е минало, което е толкова силно, че претендира да изчерпва истината за нас: истината за нашия живот е снета, не просто конспектирана, а записана. Ние можем да бъдем проверени във всеки един момент от нашето минало. Подобен достъп до нашето минало ни прави в много по-голяма степен фиксирани, предопределени), проследими. Достъпът до подобно наше минало има претенцията да бъде достъп до нас самите – такива, каквито и ние не се познаваме, а и не бихме могли (без дигиталната памет) да се познаваме;

- това е минало, което е толкова силно, че разобличава всяка наша фантазия за нашето минало: всяко наше твърдение за миналото ни подлежи на доказване и може да бъде разобличено като невярно. Така в настоящето ни могат да заживеят няколко варианта на нашето минало, но във възникващата конкуренция между тях винаги има еднозначен победител – миналото, което е записано. Нашето минало става очевиден и свидетелства за самото себе си – срещу нашите настоящи представи за миналото. Времето започва да функционира като съдебна зала, в която въпросът за истината се превръща във въпрос на бюрокрация.

Толкова „силно минало“ би могло да усили съществуването ни като конструирани отвън субекти (субектът – това е неговото обективно регистрирано минало), но едновременно с това и да ограничи свободата на нашата субективна представа за нашето минало, а в крайна сметка – и за нас самите. Ние може да оспорим своето обективно регистрирано минало, но винаги ще знаем, че представите ни за нашето минало може да се окажат доказано (!) чисто и просто лични фантазии. А това ни поставя в доста неизгодна позиция спрямо нашето минало – ние сме не просто зложници, а и затворници на нашето минало. Дори и да се признае *правото на всеки човек да не знае за своето минало*, това право със сигурност ще търпи ограничения, например – с оглед целите на наказателното преследване или с оглед осигуряването на безопасността на определени публични пространства. Може да си представим високотехнологични скенери на персонално минало, в които чрез специализирани алгоритми се проверява надеждността на съответния човек и на базата на тази проверка се определя дали той да бъде допуснат до съответните публични пространства. Разбира се, законодателството, включително европейското, насочено към защита на личните

данни, ще има охранително действие и по отношение на „личното минало“. Защото едва ли има по-лични данни от пълният запис на цялото минало на един човек.

4. Еманципации

Охранителният ефект от подобно законодателство, обаче, лесно може да бъде преодолян от *удобствата на едно изцяло записано минало*. Неговият ограничителен ефект може да се окаже ценен като консолидиращ механизъм. Всякакви проблеми с личната памет (дори и заболявания от такова естество като Алцхаймер) биха могли да бъдат „коригирани“ чрез външния запис на миналото на съответното лице. Този запис може да бъде използван и за да се установи каква би била „автентичната воля“ на едно лице, което поради ментално заболяване вече не може да формира своя собствена воля. [10] Неговото минало може да бъде разписано като код, въз основа на който да се създаде характер (виртуален герой-копие), с който може да се взаимодейства в реално време. Анимиран *след-Аз*, сурогат-протеза, който прави възможен субекта. Подобен правен субект функционира като продължение на своето минало: неговата „актуална“ воля се установява: а) чрез отговора на въпроса какво би направил в тази ситуация човек с това минало и б) чрез резултата от директното взаимодействие с виртуалния аватар, създаден от миналото на това лице? Видян по този начин, субектът е продукт на своето минало много повече, отколкото на ситуацията, в която би взел своето решение. Разбира се, става въпрос за детерминираност по необходимост – поради неспособността на лицето да формира собствена воля. И става въпрос за детерминираност, която става все по-малко легитимна, колкото по-дълго време продължава състоянието на субекта, в който той функционира като продължение на своето минало.

В подобна перспектива дигиталната памет се оказва *един от най-важните дигитални активи* на всеки субект – актив, който запазва идентичността на този субект и може да изпълнява заместващи и репрезентативни функции в случаите, когато актуалната субективност не успява да произвежда достатъчно стабилен субект. Така освен като своеобразно резервно копие (backup) на субекта дигиталният архив на неговото минало предлага и кратък път (shortcut) към настоящето на този субект. Той може да бъде използван за разчертаването и сглобяването на субекта като воля „на

място“ – в рамките на възникналата ситуация, въпреки определени невъзможности и дефицити в неговото съществуване. Това, което човешката психика не може да осигури „отвътре (навън)“, дигиталната памет предлага да бъде реализирано „отвън (навътре)“.

Предимствата на този подход са свързани с осигуряването на последователност и стабилност в социалните очаквания относно поведението на субекта – неговият дигитален аватар поддържа (поне временно) траекторията на текущите социални взаимодействия, в които субект вече е встъпил. Ролята на този дигитално конструиран аватар е подобна на тази на гестора – лице, което е предприело чужда работа без натоварване и което е длъжно да се грижи за нея до момента, в който заинтересуваният (доминусът) може да я поеме сам. Очевидно става въпрос за временна грижа, която има за цел да запази статуквото на субекта такова, каквото то е съществувало към последния момент от неговото регистриране, за да може този субект отново да встъпи в себе си, когато дойде на себе си.

Недостатъците на този подход са свързани с ограничаването на хоризонта на субекта чрез отнемането на възможността му да бъде непредвидим продукт на своята субективност. Дигиталният сурогат остава изцяло в миналото на субекта – той разполага с бъдещето, което не е нищо повече от разгръщане на вече регистрираното минало. „Дай ми фактите за да ти дам правото“ се допълва от „дай ми миналото, за да ти дам бъдещето“. Изобретяването на актуалната воля на субекта се явява акт на инвестиране в неговото минало. Успехът на подобна стратегия е зависим от продължителността на нейното прилагане. Колкото повече става времето, през което бъдещето е единствено разгръщане на миналото, толкова по-малко стойностно за субекта е това бъдеще и толкова по-малко това бъдеще е бъдеще на субекта. Защото едно от най-важните измерения на личната свободата на субекта е способността му да се оразличава от своето минало, да прекратява, да преустановява и да изоставя тенденциите, които е установил в своето минало. Именно това отдалечаване от миналото, което се случва в настоящето, прави възможно бъдещето на субекта като бъдеще на една уникална субективност.

5. Заключение: права срещу субекта

Родените през последните години деца имат много повече снимки и видеа, направени от момента на раждането им и с честота, която е немислима за поколенията, родени преди 21 век. Когато пораснат те ще разполагат с миналото си като очевидност в много по-голяма степен в сравнение с живелите преди тях. Те ще имат и значително повече по-разнообразни регистрирани взаимодействия в социалните мрежи. Това ще прави миналото им много по-подходящо за наблюдение и анализиране за всяка една от посочените по-горе цели. [11] [12] Дигиталната памет ще функционира и като своеобразен *екзоскелет на субекта*, който задава ясни параметри субективността, в която може да бъде открита волята, която може да се препише на този субект. За да не се превърне в жертва на самия себе си, субектът трябва да бъде въоръжен с *нова система от права*: права, които да позволяват постигането на саморазрушителен ефект – ефект, който намалява устойчивостта на самия субект като продукт от неговите минали взаимодействия. [13] Именно такива права са „правото да бъдеш забравен“ и „правото да не знаеш за миналото си“, но освен тях предстои да бъдат изобретени и редица нови права от същия порядък: правото окончателно да заличиш дигиталното си минало („до последното копие“); правото да завещаеш свои дигитални активи; правото да забраниш разпространяването на дигитално ти минало след своята смърт; правото на всеки да бъде „освободен“ от своето минало, включително от задължителния характер на оставени от него „предварителни указания за лечение“ и др. [14]

БЕЛЕЖКИ

[1] Особено показателни в това отношение са романите на Марсел Пруст. Вж. **Узунов, Н.** Аз-ът и времето в романа "Пленницата" на Марсел Пруст. (2011). // *Списание на Институт за модерността*. № 6 „Време и субективност. Пруст, Музил, Венезис“, 1-22.

[2] За значението на технологиите при ролята на паметта вж. **Heersmink, R. A. Carter** (2017). The philosophy of memory technologies: metaphysics, knowledge, and values. // *Memory Studies*, 1 – 18.

[3] Вж. **Wolf, S.** (2008). Neurolaw: The Big Question. // *The American Journal of Bioethics*. № 1, p. 21.

[4] Вж. **Howe, M., L. Knott** (2015). The fallibility of memory in judicial processes: Lessons from the past and their modern consequences // *Memory*. № 5, 633–656. Вж. също **Levy, N.** (2007). *Neuroethics: Challenges for the 21st Century*. Cambridge, p. 171.

[5] В този смисъл в българската наказателноправна доктрина се посочва, че реабилитацията „заличава осъждането като факт от миналото на дееца“. Вж. **Стойнов, Ал.** (1999). *Наказателно право. Обща част*. С., с. 475.

[6] Вж. например **Szekely, Iv.** (2014). The right to be forgotten and the new archival paradigm. // Ghezzi, A., A. Pereira, L. Vesnic-Alujevic (Eds). *The Ethics of Memory in a Digital Age: Interrogating the Right to be Forgotten*. London, 28 – 49.

[7] Съществуват и тенденции, при които дигиталната памет използва биологичен носител. Вж. **Best, J.** (2016). From digital to biological: Why the future of storage is all about DNA. // ZDnet, September 23, достъпна на следния адрес: <https://www.zdnet.com/article/from-digital-to-biological-why-the-future-of-storage-is-all-about-dna/>.

[8] За значението на процеса на овъншностяване на паметта чрез нейното изваждане от субекта и разполагането и извън него, в средата вж. **Donald, M.** (1991). *Origins of the Modern Mind: Three Stages in the Evolution of Culture and Cognition*. Cambridge, p. 314.

[9] Това минало е част от нашето „разширено аз“. Вж. **Clark, A., D. Chalmers** (1998). The extended mind. // *Analysis*. № 1, 10–23, както и **Clark A., D. Pritchard, K. Vaesen** (2012). Introduction. Extended cognition and epistemology. // *Philosophical Explorations*. № 2, 87–90.

[10] За определящото значение на волята при отличаването на човека от останалите биологични същества, както и за комплексността на това понятие, включващо желания

и воля от различни редове, Вж. **Frankfurt, H.** (1971). Freedom of the Will and the Concept of a Person. // *The Journal of Philosophy*, № 1, 6 – 20.

[11] Тази информация би могла да се използва и за получаването на т.нар. личен кредитен рейтинг – идея, с която съвременния свят е все по-готов да експериментира. Вж. **Hvistendahl, M.** Inside China's vast new experiment in social ranking // *Wired*, 12. 14. 2017, достъпна на следния адрес: <https://www.wired.com/story/age-of-social-credit/>, където се посочва, че стойността на притежавания личен кредитен рейтинг определя достъпа до редица обществени услуги, като по този начин чертае границите на нови социални класи.

[12] За различните виртуални класи вж. също **Kroker, A., M. Weinstein** (1994). *Date Trash: The Theory of the Virtual Class*. Montreal. p. 4 – 26.

[13] Това „освобождаване“ от миналото се обозначава и като „право да бъдеш различен от себе си“ –Вж. например **Andrade, N.** (2014). Oblivion: The right to be different... from Oneself: re-proposing the right to be forgotten. // Ghezzi, A., A. Pereira, L. Vesnic-Alujevic (eds). *The Ethics of Memory in a Digital Age: Interrogating the Right to be Forgotten*. London, p. 65.

[14] Такива са т.нар. Одисееви споразумения, при което лицето се самоограничава с оглед валидността и зачитането на негови бъдещи решения, които към момента на сключване на споразумението не желае да взема („договор с бъдещ Аз“). Вж. **Bell, K.** (2015). Thwarting the Diseased Will: Ulysses Contracts, the Self and Addiction. // *Culture, Medicine, and Psychiatry*, № 3, 380–398.

SCARED OF VALUES? THE GOALS OF DISEASE DEFINITIONS AND THE PROBLEM WITH NATURALISM[1]

ALEKSANDRA TRAYKOVA

Institute for the Study of Societies and Knowledge, BAS

al.tra@abv.bg

Abstract

This paper is a modest attempt at outlining the most common difficulties that philosophers run into when trying to come up with value-free accounts of disease. It also argues that creating such an account is neither possible nor necessary or practically useful, as health/disease definitions double as labels which have the potential to shape sick people's social roles and medical identities. Rather than casting that social and ethical aspect of their functioning, we ought to embrace it as a tool for promoting desirable social changes, e.g. improving physician-patient relationships.

Keywords: disease definitions, philosophy of medicine, social philosophy, ethics, values, norms

1. Introduction

Of all the biologically-informed cultural concepts that influence our lives and our notions of 'normality', there is a couple which have stubbornly resisted reinterpretations and continue to pose challenges for those who attempt to define, analyze or re-model them. 'Health' and 'disease' have proved more than just a couple of terms with fuzzy boundaries – if anything, they should be regarded as the paradigm examples of such terms. The goal of this paper is to identify the main difficulties with which philosophers are confronted during their attempts to pin down these terms.

Working on topics such as health and disease, and especially engaging in conceptual analysis of these terms, has required a lot of un-learning and un-doing on my behalf: attempting to abandon stereotypes and clichés in favour of unbiased thinking, investigating whether there is such a thing as a transhistoric, transcultural concept of illness, and exploring different cultural tropes of health, just to name a few examples. Over time, I have gradually come to the conclusion that Western medical thinking's preoccupation with objectivity and

quantifiability, as well as its deliberate effort to remain culturally blind, are themselves a form of bias and the result of a very specific cultural climate. This has made me deeply skeptical about the possibility of a value-free account of health/disease, and led me to question the very usefulness of such an account, if it were to be devised. Furthermore, it has also increased my sensitivity to the strong connections between rigid naturalist/objectivist standards of 'normality' and a wide range of undesirable social phenomena such as the exclusion and discrimination faced by ill people, the increased paternalistic control and surveillance they experience, the stigmatization and negative stereotyping to which they are sometimes subjected.

In a culture obsessed with 'fitting in', competing against one another and 'overachieving', persons whose life stories differ from those artfully structured socially acceptable narratives are often made to feel inadequate, disvalued and isolated (especially when the very features which make them stand out are used as a justification of the limited opportunities these persons are given to interact with others and contribute to society). Discrimination based on health status is not a myth, but a sad reality experienced by many: a reality that could be cemented by a discourse on disease as an objectively measurable deviation or deficiency.

These issues have received insufficient attention in health/disease definition debates, where the focus lies predominantly on a proposed account's sophistication and applicability to the purposes of policy-making, rather than its potential impact on the way ill persons are treated or perceived in social situations (both in a clinical context and outside it). Therefore my first task in this paper will be to convince my readers that the problem presented above deserves serious consideration, to explain what its underlying causes are, and to suggest an effective strategy based on the notion that language is, first and foremost, a means of instruction that we could shape and use to our advantage.

2. Between 'neutral' concepts, positive ideals, and negative stereotypes.

Feminist writers have worked hard to show how the members of a society can be held jointly responsible for the existence of harmful culturally perpetuated stereotypes. Books like *The Beauty Myth* have successfully argued that even seemingly unimportant individual choices can have permanent consequences on others by intensifying the pressure to fit into a

potentially destructive collectively shaped societal ideal – like that of attractiveness [Wolf, 1991]. It has been proposed that instead of adapting to harmful concepts of beauty or normality, we should strive to change them from within and promote self-acceptance. As already discussed, evidence suggests that this may currently be happening, as recent developments in media and the fashion industry show a great difference between the way the ‘abnormal’ body was portrayed a decade ago versus how it is presented today. But while there appears to exist general agreement that beauty is meant to remain ‘in the eye of the beholder’, that does not seem to be the case with categories like ‘health’, where deviation from the ‘norm’ more often than not can bear negative connotations. Occasionally, the difference between ‘health’ and ‘disease’ could mean – quite literally – the difference between life and death (for instance in the context of screening, diagnosis and prognosis). In that sense, in science-centric societies (i.e. the majority of Western and industrialized societies), statistics and standards are often perceived as more reliable assessment tools than subjective experiences. They also hold the further benefit of lending credibility to the judgments they underpin; of providing them with additional dimensions like measurability, verifiability and manageability.

3. Quantifiability, objectification and the rhetoric of deviation.

We have come to believe in the quantifiability of natural biological phenomena in order to gain a sense of control over them, because it is convenient to think that if something is measurable, it should also be manageable, predictable, understandable [King 1954: 195]. [2] Traditional Western philosophical ideals like autonomy and freedom mix with a sort of contemporary cult for science and fact-fetishization (as presented by Bruno Latour in his works *On the Modern Cult of the Factish Gods* and *We Have Never Been Modern*), making us epistemically dependent on certified scientific and professional authorities, yet oddly confident that we are independent thinkers and – exactly because we have unprecedented access to information – that we are free individuals in control of our own choices. However, this ideal does not appear to extend to those among us who have been marginalized as ‘invalid’ or ‘deviant’ and who, because of this, have very limited power in society.

Feminist author Jenny Morris – a disabled woman herself – has famously noted that disabled people’s self-image is dominated by the non-disabled world’s reactions to them

[Morris, 1991: 28], as is every disability-related public policy in existence [Ibid: 118].^[3] Disease and disability conditions alike are locked in a fatal embrace with the rhetoric of deviation, deformity, incompleteness; the ensuing assumptions about incapacitated autonomy often serve as justifications for invading the affected person's privacy [Ibid: 29],^[4] providing little support (if not outright limiting the available options) for their educational, professional and social development, or judging their lives as 'not worth living'. Most importantly, this divisive rhetoric and the behaviours that result from it all contribute to the corrosion of an already strained relationship – the one between patient and practitioner. Here I will outline the inherent imbalance already present in this relationship, and examine the ways in which it is modified by the application of different conceptual frameworks, in order to show how attitudes to patients and 'sufferers' are subject to the influence of language, and language-borne concepts and notions. This approach reflects the simple truth that doctors do not heal body parts – they heal patients: persons, living, thinking and feeling human beings. Even when focusing on the technical aspects of diagnosis, prognosis and treatment, they still have to consider the patient as a whole – how will the treatment of one organ or body system affect other parts or the monolithic whole of the organism? How will the patient function as a result of the treatment? Will there be any undesirable side-effects of an emotional or social nature?

4. Language, epistemic profiles, and 'webs of significance' as mediums of instruction.

The majority of meaningful social interactions in the human world rely on language as a medium of communication, *instruction* and shared understanding [Cassell, 2004: 5].^[5] Productive communication occurs through the channel of a shared language, but in the clinical context, there are two distinct types of languages, which appear to address two separate social and epistemic realities. Ideally, the reality of disease would be a mutual one where practitioner and patient share similar observations and opinions over the phenomenon of disease, and express them through the same language, leaving little room for disagreement or doubt. However, due to a variety of factors – such as differences in social 'situatedness' and inhabited cultural 'webs of significance'[Kirkengen, 2005: 19] ^[6], or the epistemic rift and power imbalance inherent to the interpersonal dynamic of the professional relationship between expert and layman (physician and patient) – the languages employed by the two can

sometimes differ dramatically. In his monograph *The Discourse of Medicine*, Elliot Mishler [1985] talks about the conflicting ‘voice of medicine’ (which acts as a normative force in debates as it is usually construed as the more formal and reliable one) and ‘voice of lifeworld’ (which is perceived as an irrelevant and even disruptive influence because of its biographical, contextual nature). In clinical judgement, there is a strict hierarchy of relevance which prioritizes the ‘voice of medicine’ as a source of ‘proper’ evidence, while the ‘voice of lifeworld’ resides at the level of mere testimony, and is considered to be lacking in terms of legitimacy. Even the events that physicians and patients address in their acts of speech seem to belong to two separate spheres of reality, as the patient visits with a complaint about ‘abdominal pain’ but is *instructed* that she has a ‘pelvic inflammatory disease’ upon examination. Some authors, like Toombs, have attributed these confusing features of patient-physician communication to a ‘fundamental disagreement about the nature of illness’ [Toombs, 1987: 219] [7], and others – to a supposed double relation between sociocultural meaning and embodiment, suggesting that a person’s body and bodily experiences at once influence and are influenced by the meaning assigned to them by that person – a meaning which provides lived bodies with a ‘specific logic’ and rationality. Thus acquiring a good grasp of this significance must necessarily be *instructed* by the act of ‘unfolding’, i.e. making explicit, the personal context of the experienced symptoms [Ibid: 19-20].

Of course, symptoms often represent but a fraction of what occurs in the diseased body, and the physician’s professional training understandably includes *instructions* about seeking the ‘hidden’ source of disruption from ‘normal’ functioning, and examining reliable objective signs rather than counting on patient testimony to determine it. In my dissertation [Traykova, 2017: 103-134] I have shown how this line of thinking, which suggests that proper diagnosis is essential for optimizing cure prospects, is almost directly inherited from the legacy of nineteenth century physiologists like Bernard, for whom there was little doubt that structure defined function. Here it suffices to state that, as a result, quite often even seemingly basic concepts like ‘health’ and ‘disease’ are viewed and defined differently by practitioners and their patients, since the former continue to rely on a very ‘still’ and artificial [Toombs, 1987: 9], and arguably antiquated [Ibid: 7] disease theory, while the latter define illness idiosyncratically, and therefore unreliably. However, while expertise, especially one supported by a solid education in the biomedical sciences and by related professional

experience, is without doubt worthy of recognition, we have already seen that the first-hand knowledge of the chronically sick, frequently hospitalized in-patient, cannot be dismissed lightly. Indeed, some have suggested that practitioners' understanding of disease can be facilitated through the application of phenomenology – integrating patients' lived experiences of disease, and using them *instructively*, as an interpretive frame of reference [Kirkengen, 2005: 21].

The patient relies on first-person utterances and describes unique, existentially meaningful, subjective symptoms – personal experiences of which she tries to 'make sense', and to which she tries to adapt in order to prevent their overwhelming effect on her physical well-being, social functioning and emotional life.[8] In order to *instruct* her physician, she employs an 'involved' language of concern – mostly concern about the way her life will change in relation to the diagnosis. Practitioners, on the other hand, adopt the detached, objective third person point of view during their pursuit of reliable, tangible signs, and use a professional language that may seem abstract and unclear to the layman whom it objectifies and *instructs* in a unified, general, standardized way. Preoccupied with tasks like diagnosis, detecting, observing and correcting deviant physiological functions, they are in particular subject to quantification tendencies, even framing prognosis in terms of calculation-based estimates (e.g., 'survival chance', 'expected quality of life'), rather than terms borrowed from the patient's language of pain, discomfort or everyday tasks and abilities. They are not overly concerned about the patient's social performance or emotional state, unless it is either integral to the purposes of diagnosis and treatment (as is the case with psychiatry and clinical psychology, for example), or has very drastic effects on the patient's overall 'quality of life'. The 'personal life experience' aspect of the patient's complaint is, more often than not, irrelevant to the physician's essential task, and thus patient narratives and histories hold little *instructive* power over the way physicians' conceptual resources and explanatory models are constructed. Therefore one cannot reasonably expect a significant conceptual overlap between these two distinctively separate realities, since patients and physicians do not share similar conceptualizations of illness [Toombs, 1987: 220]. Furthermore, their conceptualizations appear to stem from their allegedly different '*instructions*' – finding answers and solutions to a problem (patient), and providing a diagnosis and treatment for a physical condition (physician) [Ibid: 224].[9] How, then, are we expected to construe a single unified account of

health/disease that will acknowledge the multidimensionality of the phenomenon it tries to define without sounding vague?

5. Health and disease as complex, multidimensional phenomena.

Most noteworthy attempts to define health/disease have been unsatisfactory, either because they have failed to reflect it as a truly complex, multilayered concept, or because they went too far in their attempt to achieve the latter, and resulted in vague, over-inclusive definitions (see, for example, the World Health Organization's definition, according to which health is 'a state of complete physical, mental and social well-being and not merely the absence of disease or infirmity'[10]). These difficulties have usually been attributed, depending on the accuser's own ideological commitments, to the attacked author's allegiance to either normativism or naturalism, and thus to their conviction that values or scientific objectivity respectively can lead us to the 'correct' definition. However, by focusing exclusively on the big philosophical debate we have boiled the matter down to the level of conceptual disagreement and lost sight of the very simple, yet very important practical notion that even formal legal definitions (on which laws and policies are based, and which are presumably the ultimate goals of such debates [11]) are just as preoccupied with functionality as they are with accuracy; that, unfortunately, by obsessing over the latter, we have overlooked the former.[12] As a result, most accounts are not well adapted to serve their intended purpose, as they have been rendered dysfunctional by their own ideological influences, which produce simplified one-dimensional views on what is otherwise a complex, multilayered phenomenon.

Disease is neither purely a discursively shaped value-laden concept, nor simply an objectively existing natural category; it is both and neither. Among the challenges faced by philosophy of medicine, an especially problematic one is the rather common assumption that only these two approaches (or any hybrid combinations thereof) are likely to produce plausible results. An additional difficulty arises from the pressure to 'pick a side' – an unnecessary constraint imposed on thinkers who engage with this topic, as the two sides of the debate have far too much in common to be rightfully posited as the radically opposing polar extremes they are made out to be. I would like to suggest that there is no real need for discussions of disease definitions to be restricted by the artificially created framework of the

naturalism-normativism dispute. Before one even considers engaging in the arduous task of providing an account of disease, one would need to: 1) break away from the constraints of this intellectually misleading format, and 2) be realistic in one's expectations about what naturalism can achieve. One of the main goals of my dissertation will be to demonstrate that naturalism is not, nor should it be, value-free, and that we should give up the futile ambition of defining phenomena which have strong moral implications in a neutral, detached way. Instead, we should be aiming to frame definitions in terms which promote and cultivate the values that are fundamental to our purposes within the clinical context – and outside it.

Indeed, even supposedly impartial descriptive definitions already serve a normative purpose: they dictate our expectations of the defined thing; they shape (and are shaped by) our values by determining what the thing 'ought to be' like. But the point to be made here goes deeper than that – it is not simply that naturalism's conceptual limitations make it an implausible candidate for the mission of defining health/disease, and it is not simply that even the inherently value-laden act of defining already makes neutral definitions impossible; there are certain practical characteristics of health/disease phenomena per se which make them impossible to interpret fully, in their entire complexity, through the lens of naturalism alone. The characteristics in question can be roughly grouped in three categories, which I will refer to as the 'moral charge' characteristic, the 'multidimensionality' characteristic, and the 'dynamic polarity' characteristic.

6. The Moral Charge Characteristic: Phenomena which elicit emotionally and morally charged responses cannot be defined in neutral terms.

A possible objection against forced attempts at value-free discussions of the body and anything that relates to it could be derived from the body's complex status in the phenomenological life-world. The body is not simply our gate into the life-world that phenomenologists speak of; it does not serve only as a medium of experiencing. It is also the way we present ourselves to others, the way we partake into the shared moral world of meaningful social interactions.

Acting both as seats and as instruments of human rationality and will - of autonomy, freedom, moral principles, beliefs and passions - bodies have logically been granted a special moral status in Western cultures. The Western body is seen – with slight variations across

cultures – as a precious ‘vessel’ (even ‘sacred’, depending on the context), or as an embodied ‘soul’ or ‘personality’. Universally, though, its moral standing as the ultimate limit and physical boundary between Self and Other is recognized without a shadow of doubt, and discussions about freedom, choice, autonomy and self-determination are, almost without exception, carried out within a discourse shaped by the belief that moral actions necessarily involve an aspect of physicality, i.e. that they are the physical acts of finite biological beings, which can influence other finite biological beings.

Therefore the body, with its crucial interactive role, is valued highly and perceived as something worthy of protection and care, as any physical threat to it is also an existential threat to our presence in the life-world. Consequently, states that can be interpreted as a threat to the body’s ‘default’ state of life and health are disvalued.

While that does not mean that every physical threat disvalued by society is automatically a disease, it does mean that, no matter how we define the terms ‘health’ and ‘disease’, they are bound to elicit (and be shaped by) the same emotionally and morally charged psychological responses. The (positive and negative, respectively) connotations attached to these concepts will not vanish simply because we have replaced the terms with new ones; instead they are much more likely to ‘stick’ with newer terminology and resist our forced attempts to create new meanings.[13] Most importantly, it is not possible to define a strongly (albeit implicitly) morally charged phenomenon such as health or disease in an entirely value-free way - though that does not mean we should not try to avoid terms with overtly negative connotations, such as Cooper’s ‘bad’, ‘unlucky thing to have’ [Cooper, 2002], or Megone’s ‘incapacitating failure’ [Megone, 2000], where ‘failure’ is problematic due to its implication that someone or something was unsuccessful, did something wrong, or is somehow ‘deficient’.

Normativist accounts of disease have a long history of associating disease with predominantly negative experiences, whereas new works on the philosophy of illness [Carel, 2007; Kidd, 2013], along with works from the related field of philosophy of disability [Morris, 1991, 2001], attempt to resist negative stereotypes and promote ethical and political correctness. Therefore defenders of normativist accounts should still exercise a degree of caution when choosing how to express their philosophical stance, or risk creating a definition that neither patient nor physician would willingly relate to.

7. The Multidimensionality Characteristic: A more ‘factual’ approach may fail to grasp the complexity of health and disease phenomena in real life.

Accounts of disease do not necessarily have to take the form of an undisputed fact or a scientific endeavour in order to be successful, and are even hindered by such approaches. Values are always present (whether explicitly or implicitly) in choices, and designing a unified account of health, for example, necessarily involves settling with a specific selection of characteristics universally present across all specimens who exhibit the property of health, and effectively reducing health to this selection. The process of selection will be guided by values just as much as by rational judgements based on epistemic factors.

A somewhat similar objection has already been raised in a paper written by the philosopher Kingma, in which she critiqued the most influential naturalist definition of disease – the one proposed by Christopher Boorse [Kingma, 2007]; three decades before this, Reznick [1987] correctly pointed out that scientific methodology and reliance on facts can be of little use when dealing with what is essentially a non-scientific question. Overall, attempts to ground abstract definitions on scientific data or statistics usually result from the epistemic confusion produced by the conflation of logical categories such as ‘fact’ (part of reality in Russellian and Wittgensteinian logical atomism) and ‘truth’ (property of propositions and utterances). This categorical mistake can lead to an indiscriminate acceptance of ‘fact’ as a sole truth-bearer, as in the position defended by Frege [1956], rather than an element of reality subject to all its hindrances: chance, false reports, (mis)interpretation, flawed methods, or bias.

Indeed, even the most rigid and systematic interpretation of factual data cannot be expected to deliver absolute, undisputed ‘truth’ in the philosophical sense. But that is not even the goal of a definition. As already stated, the declared target of philosophers of medicine is to provide a functional and relatable account of health/disease which will be well-adapted to the purposes of social interaction, clinical practice, law and policy making.

A possible objection needs to be addressed here. Let us first consider that in the shared reality of social interaction, meaning is shaped by context, and an utterance can carry a wide variety of moral nuances, ranging from negative through neutral to positive connotations and anything in-between. This could present a challenge to my claim that the ideal of an objective, impartial account of disease is an unattainable one. Practically every word can be used both

neutrally and with added value, though not in the same sense or theoretical framework. The success of that use, however, will necessarily depend on the goals of the project.

Arguably the primary purpose of definitions, for example, is to make a concept epistemically ‘clear’ and ‘distinct’, i.e. not only to introduce the term to those unfamiliar with it, but also to explain the underlying phenomenon in an understandable manner, thus making it epistemically accessible. Definitions can be either intensional (connotative) or extensional, meaning that they will (respectively) either list necessary and sufficient conditions for something to belong to the class of objects called ‘x’, or attempt to map out the very essence of ‘x’, as per the philosophical tradition inspired by Classical Antiquity. Both types of definition are instances of ontologization of information, or of ‘sense-making’/‘meaning making’ [Saab and Riss, 2011], where we selectively present and combine data and meaning in a socioculturally meaningful way, i.e. through ‘cultural schemas’ that have been developed in ‘collaborative interaction’ with others and are meant both to be influenced by, and to influence, others.

Therefore, defining terms is an inherently value-laden activity. As such, it will not allow for the same kind of neutral use of terms that can be observed, for instance, in simple factual observations. There can be little doubt that even value-laden terms such as ‘disability’ can be used in neutral protocol sentences to make simple factual observations in a value-free manner, as in these examples:

- 1) ‘Dyslexia is not disabling in cultures which do not rely on written speech.’
- 2) ‘Severe nearsightedness is a disability in cultures which do not possess the means to counteract its effects, like glasses or contact lenses.’

These observations may rely on non-value-neutral terms, but they express established aspects of certain practical realities, rather than generalized personal opinions, moral judgements, or socially conditioned beliefs. Applied to their specific contexts, they would hold true in front of every person, regardless of her ideological or professional commitments. It is context sensitivity, then, that defines the truth-value of such observations, rather than the exact terminology applied. The preciseness of the factual claim, just as its truthfulness, would remain unaffected even if I replace the term ‘disabling’ from the first example with a term of related meaning, such as ‘problematic’, ‘harmful’, or ‘potentially dangerous’ – as long as there is general agreement that the terms can be used synonymously in similar contexts.

The real difficulty arises when there are attempts to make universal or near-universal generalizations with the same undisputable epistemic truth-value and to regard those as value-neutral factual observation. What works well with small-scale observation-based generalizations will not work for large-scale generalizations (such as ‘All dysfunctions are necessarily harmful’), due to their lack of specificity and contextualization. Detached claims which reside on an abstract level are anything but factual, therefore they will not be value-free in the normative sense, even in occasions of most careful and deliberate use of ‘neutral’ terms.

8. The Dynamic Polarity Characteristic: Accounts of health/disease need to reflect the biological truth that bodies are flexible, adaptable entities which actively respond to internal and external stimuli.

Last but not least, the majority of health/disease accounts present a static model that has little in common with the ‘biological normativity’ or ‘dynamic polarity’ [Canguilhem, 1991] of life. For example, Christopher Boorse’s famous naturalist definition (which will be discussed in greater detail in Chapters 3 and 5), for all its preoccupation with evolution theory, teleological explanations and causal contribution factors, conveniently ignores the evidence that ‘unhealthy’ bodies do not necessarily stay that way.

Virtually everything we know today – either from personal experience or from science-based, peer-reviewed evidence – seems to point to the fact that the diseased body is capable of devoting considerable resources and applying most amazing strategies to its own recovery, and will almost definitely do so on most occasions. Homeostasis – a term referring to the model of life originally coined by biologist Walter Cannon – has often been used to describe this continuous cycle of balance-seeking self-maintenance, during the process of which bodies actively respond to influential factors from their environment, while also regulating their own internal milieu.

For highly intelligent life forms like humans and other primates, being well attuned to one’s bodily signals may be just another part of this sophisticated self-preservation system, with clusters of symptoms representing perhaps a similar function to that of pain mechanisms in helping the organism detect, avoid or otherwise counteract potentially threatening exterior influences. Symptoms could be better described as the person’s unique reactions to the changes she experiences under the influence of disease. For example, the nausea and loss of

appetite experienced by sufferers from gastroenteritis are provoked by an inflammation of the intestines due to viral or bacterial infections of the digestive tract.

Symptoms, however, have a psychosomatic component and thus are also influenced by the subject's unique psychological constitution, attitude, emotions and expectations about their condition. For instance, a gastroenteritis sufferer with low bacteria counts might still experience severe nausea due to stress, fear, discomfort at the thought of disease, or a low tolerance for pain and suffering, while another person with the same signs (i.e., same bacteria counts) might not experience any nausea at all. In addition, introducing the notion about symptoms as reactivity can help develop an account of disease that captures 'mental' illnesses, some of which are notorious for their difficult diagnosing and conceptualization due to the frequent lack of observable objective signs (e.g., a person suffering from a severe case of narcissistic personality disorder would have a different social experience in the 'life-world', and a lot of the time her activities and interpersonal relationships would be limited under the influence of her condition; at the same time, brain scans performed on this person may never reveal anything out of the ordinary).

An obvious problem arises when we define symptoms and reactivity in relation to homeostasis, as Boorse has already argued successfully that many life functions are not homeostatic and even upset the organism's balance rather than maintain it (perception, growth and pregnancy are examples of this), and that there is no point in 'trying to view corresponding diseases such as deafness..., dwarfism..., or sterility as homeostatic failures' [Boorse, 1977: 550]. Secondly, another difficulty with health-as-homeostasis accounts lies in their inflexibility, which does not allow for health in puberty – or in old age, where changes in the organism are just as abundant and frequent as they are during active growth.

Therefore I shall suggest that we look back to Canguilhem, whose theory depicts life and health as a type of reactivity, 'dynamic polarity' or 'biological normativity' in which certain things or states are avoided, while others are sought, and these all change over time in accordance with the organism's evolving needs. This phenomenon is best represented not by homeostasis, but by the similar yet more sophisticated concept of homeorhesis (originally coined by developmental biologist C. H. Waddington). The term 'homeorhesis' describes systems regulated around certain factors and 'points' which do not remain fixed, but instead gradually change over time, i.e. in the natural process of aging. Diseases often appear as

results of the more drastic or peculiar changes which are not a part of the organism's growth, metamorphosis or aging.

9. Summarizing the goals of a philosophical account of disease.

In sum, the solution we are looking for needs to reflect a biologically, psychologically and socially complex, multi-layered phenomenon. I have demonstrated why this is unattainable via value-neutral discussion (as all discussions of such phenomena are inherently value-laden), but also why an overstated normativist position can become idiosyncratic and profoundly skeptical, almost to the point of collapsing into full-blown epistemological solipsism, after which it can no longer serve the purpose of generating meaning through the act of defining (which necessarily involves a synthesis of knowledge and values). A 'hybrid'[14] account, which combines philosophical astuteness with a relatable 'language of pain and reactivity' (with which patients will readily associate), can present the sought-after solution. As already stated, the task of a disease account would be to 'unify' the two distinctive languages of physician and patient, and to make their separate practical realities overlap for the sake of effective communication; that would make for a fully functional definition to which the two sides can relate, and which can therefore be applied effectively for the purposes of law and policy making, without generating misunderstandings or instances of political incorrectness, and without contributing to social oppression, manipulation, or covert control.

Practitioners and scientists, as well as philosophers whose methodology operates within similar theoretical frameworks (naturalists), are not the best equipped candidates for this task due to their tendency to equate biological normativity to strict natural laws. I am not the first philosopher to have expressed this opinion: Alvan Feinstein's concept of 'intellectual infirmity' in clinical judgment has exposed the threat of covert bias masquerading as neutrality or 'cultural blindness' in medical thinking decades ago. Furthermore, naturalism's ideological roots can easily be linked to those of the broader traditions of disease objectification and quantification in medicine, both of which originated as a counter-reaction to 19th century vitalism; thus it is far from objective. Health/disease definitions double as labels which can determine the moral, social and political dimensions of living as an ill person by affecting selfhood through the creation of medical identities. Once we recognize that, we

would be in a better position to design an account of disease which reflects the phenomena of ‘dynamic polarity’ and ‘biological normativity’, bridges the communication gap between patient and practitioner, and represents disease in rhetorically neutral terms which capture its complex multidimensional nature without explicitly relying on negative stereotypes (like many of the associations that Western culture tends to make between diseased states and ‘harm’, ‘failure’, ‘incapacitation’, ‘deficiency’, or ‘defects’).

REFERENCES

[1] This paper is a substantially edited excerpt from the first chapter of my doctoral thesis ‘Optimizing hybridism: a critique of naturalist, normativist and phenomenological accounts of disease in the philosophy of medicine’, which was defended on 03 March 2017, then published online under the name Traykova, Aleksandra Krumova on 26 September 2017. The original full text is available at Durham University’s official website at the following link: <http://etheses.dur.ac.uk/12312/>.

[2] P. 195 reads: ‘To understand health or disease we must have some objective measurements in addition to the introspective account. If we can weigh or measure something, then we have a little more confidence, and we feel more firmly grounded in objective reality.’

[3] I am referring to the following bit: ‘Those who make and implement public policy, whether they be politicians, administrators or professionals, have historically worked with a set of assumptions about disabled people which makes segregation inevitable.’

[4] P. 29 reads: ‘Our physical difference makes our bodies public property...’

[5] ‘We are able to speak together only because of a common language for objects and events. A common language for something implies a common interpretation of the events signified by the words; the more exact our use of language, the more exact our common interpretation.’

[6] ‘Human beings are suspended in webs of significance they themselves have spun. Every person, be s/he healthy or sick, patient or doctor, is *situated*; that is profoundly shaped and influenced by the cultural time and place s/he inhabits.’

[7] ‘In discussing my illness with physicians, it has often seemed to me that we have been somehow talking at cross purposes, discussing different things, never quite reaching each other. This inability to communicate does not, for the most part, result from inattentiveness or insensitivity but from a fundamental disagreement about the nature of illness.’

[8] This Husserlian notion about the uniqueness of the world of immediate experience appears to be shared by most authors writing on phenomenology and its applications to the medical context, but is most explicitly stated in the works of S. Kay Toombs [1987: p. 221].

[9] Also see p. 227: ‘The physician defines the “problem at hand” in light of certain goals of medicine: diagnosis, treatment and prognosis. These goals appear to be shared with the patient. However,... the patient defines the “problem at hand” in terms of different goals.’

[10] Preamble to the Constitution of the World Health Organization as adopted by the International Health Conference, New York, 19-22 June, 1946; signed on 22 July 1946 by the representatives of 61 States (*Official Records of the World Health Organization*, No. 2, p. 100) and entered into force on 7 April 1948.

[11] Although some philosophers have argued that public health policy and law do not require a definition of disease in order to function, but should rather be conceived of in terms of promoting other goals – such as ‘physical safety’, for instance. For a relatively recent example, please see Stephen John [2009].

[12] I am not trying to suggest that linguistic precision should not be among our priorities. Rather, I am suggesting that an optimal philosophical account of disease would also have other, more practically significant goals – such as being socially progressive.

[13] See, for example, Christopher M. Fairman’s critique of the US debate on the ‘r-word’ [Fairman, 2010].

[14] I am using the term ‘hybrid’ rather loosely here, as I have already stated why I do not consider naturalism as a legitimately value-free approach; therefore on this particular occasion the term ‘hybrid’ is applied only for convenience rather than descriptively.

BIBLIOGRAPHY

- Boorse, C.** (1977) Health as a Theoretical Concept. In: *Philosophy of Science* 44 (4), 550.
- Canguilhem, G.** (1991) *The Normal and the Pathological*. New York: Zone Books.
- Carel, H.** (2007) Can I be Ill and Happy? In: *Philosophia* 35 (2), 95-110.
- Cassell, E. J.** (2004) *The Nature of Suffering and the Goals of Medicine*. New York: Oxford University Press.
- Cooper, R.** (2002) Disease. In: *Studies in the History and Philosophy of Biology and Biomedical Sciences* 33, 263–282.
- Fairman, C. M.** (2010) The case against banning the word “retard”. In: *Washington Post*.
- Frege, G.** (1956) The Thought: A Logical Enquiry. In: *Mind* 65, 289-311.
- John, S.** (2009) Why “Health” is not a Central Category for Public Health Policy. In: *Journal of Applied Philosophy* 26, (2), 129-143.
- Kidd, I. J.** (2013) Can Illness Be Edifying? In: *Inquiry – Interdisciplinary Journal of Philosophy and Social Sciences* 55 (5), 496-520.
- King, L.** (1954) What is disease? In: *Philosophy of Science* 21, 193-203.
- Kingma, E.** (2007) What is it to be healthy? In: *Analysis* 67 (294), 128-133.
- Kirkengen, A. L.** (2005) Encountering Particulars: A Life in Medicine. In: *The Permanente Journal*, Summer 9 (3), 19
- Megone, C.** (2000) Mental Illness, Human Function, and Values. In: *Philosophy, Psychiatry, and Psychology* 7 (1), 45-65.
- Mishler, E. G.** (1985) *The Discourse of Medicine: Dialectics of Medical Interviews*, Praeger.
- Morris, J.** (2001) Impairment and Disability: Constructing an Ethics of Care That Promotes Human Rights. In: *Hypatia*, 16 (4), Part 1, 1-16.
- Morris, J.** (1991) *Pride Against Prejudice: Transforming Attitudes to Disability*. London: The Women’s Press Ltd.
- Reznek, L.** (1987) *The Nature of Disease*. London: Routledge.

Saab, D. J. and Riss, U. V. (2011) Information as ontologization. In: *Journal of the American Society for Information Science and Technology* 62, 2236–2246.

Slater, J. G. (Ed.). (1986) *The Collected Papers of Bertrand Russell, Volume 8 (The Philosophy of Logical Atomism and Other Essays 1914-1919)*. London: Routledge.

Toombs, S. K. (1987) The Meaning of Illness: A Phenomenological Approach to the Patient-Physician Relationship. In: *The Journal of Medicine and Philosophy* 12.

Traykova, A. K. (2017) Optimizing hybridism: a critique of naturalist, normativist and phenomenological accounts of disease in the philosophy of medicine. Doctoral thesis, published online at <http://etheses.dur.ac.uk/12312/>

Wittgenstein, L. (2001) *Tractatus Logico-Philosophicus*. New York: Routledge.

Wolf, N. (1991) *The Beauty Myth: How Images of Beauty are Used Against Women*. London: Vintage Books.

**МАШИНИ, ТЕЛА И БЛЯНОВЕ. РЕЦЕНЗИЯ НА
“ИЗОБРЕТЯВАНЕТО НА ЧОВЕКА-МАШИНА. ТЯЛОТО НА
СПОРТИСТА” С АВТОР БОРЯНА АНГЕЛОВА-ИГОВА**

ХРИСТО ХРИСТОВ

Институт за изследване на обществата и знанието, БАН

hristo2907@abv.bg

**MACHINES, BODIES, AND DREAMS. REVIEW OF “INVENTING OF
MAN A MACHINE. THE BODY OF THE ATHLETE” BY BORYANA
ANGELOVA-IGOVA**

HRISTO HRISTOV

Institute for the Study of Societies and Knowledge, BAS

Abstract

The monograph of Boryana Angelova-Igova entitled “Inventing of Man a Machine. The Body of the Athlete” has been published in 2017 by the Publishing House Critique and Humanism, Sofia. The author proposes several main lines of deploying of her inquiry in its very introduction. These main lines of the analysis may be related to some very important concepts, i.e., first, to the concept of man a machine that is crystallized in the beginnings of the early modernity, second, to the concept of the role of sport in the framework of what we know as philosophy of the sport, and, third, to the concept of the totalitarian society that in the first half of last century is strongly subjected by its drive to get a political legitimacy in the international scene with the support of the organized and turned out to be large-scale sport involving at the same time a formal institutional machinery that prepares the statistics of the achieved results and the found faults on the base of an affirmed rules for their measuring and sanctioning. In this sense the monograph of Ms. Angelova-Igova is a curious and in some way brave undertaking of the enlightening the problems about the historico-philosophical and political descent of the concepts mentioned above.

Keywords: Body of the Athlete, Man a Machine, Philosophy of the Sport

Was ist Menschenwerk – was ist Maschinenwerk? [1]

Монографията на Боряна Ангелова-Игова, озаглавена “Изобретяването на човека-машина. Тялото на спортиста”, е издадена през 2017 г. от издателство “Критика

и хуманизъм”, гр. София. Авторът задава няколко основни линии за разгръщането на своето изследване още в уводните думи. Тези линии на анализ може да бъдат свързани с няколко твърде важни понятия: понятието за човека-машина, което кристализира през ранната модерност, понятието за ролята на спорта в рамките на това, което познаваме като философия на спорта, и понятието за тоталитарното общество, което през първата половина на миналото столетие вече е силно подчинено на стремежа си да получи политическа легитимност в международен план с помощта на организираните и станал масово явление спорт, предполагащ в същото време формалистичен институционален апарат, който с машинна точност изготвя статистиката за постигнатите рекорди и нарушения на базата на утвърдени правила за тяхната измеримост и санкциониране. В този смисъл монографичното изследване на госпожа Ангелова-Игова, която е доцент в Учителския факултет на НСА, се явява едно любопитно и по своеобразен начин дръзко начинание по осветляването на проблематиката, свързана с историко-философския и политическия генезис на тези понятия. Нещо повече, авторът на изследването подчинява целите на това начинание на методологията, заимствана от Фуко, доколкото тук също става дума за една археология на знанието, утвърждаваща автономията на дискурсивността, която почива на твърде напрегнатите връзки между контекст и съдържание на написаното и казаното в сферите на администрацията, изкуството, публицистиката, науката и т.н. Според госпожа Ангелова-Игова нейното изследване работи на археологическия терен на архивираното знание за човека-машина в аспекта му на спортист, който постига нечовешки рекорди в името на спечелването на символен капитал за политическия режим, който е представляван от него, един политически режим на тоталитарното общество, което има за цел инструментализирането на телесността на спортиста за целите на пропагандата.

Всеки читател трябва сам да прецени по какъв начин подобно изследване в областта на философията на спорта има своя принос в обогатяването на българската академична философия. Сигурно е това, че трябва да мислим за научен принос, принадлежащ на същото това изследване, доколкото налице е едно актуално за нашата съвременност проблематизиране на концепции, които на пръв поглед банално, а всъщност съвсем непредвидимо за нас, се явяват част от ежедневието ни. Тези

концепции може да бъдат представени като концепция за машината и концепция за спорта, две изключващи се взаимно същности в очите на всеки непредубеден съдник.

Идеята за машина според изследователя Жан Брюн ни отвежда в един свят, в който господстват реалии като квантитативността, мярата и серийното производство, но най-характерното за този свят е култът към производителността, растежа и непрекъснатия прогрес в един най-веществен смисъл. [2] От друга страна, според Брюн, идеята за машина предопределя съществуването на една реалност на онази инструменталност, която помага на човека да упорства в бляновете си да придобие сила и власт, които до този момент по никакъв начин не е притежавал. Това е реалността, населявана от последователите на Икар и Фауст, на всички онези, които създават чудодейни ботуши, с които за миг извървяваш седем левги, или очакват появата на своя хомункулус в алхимичната си лаборатория. [3] Идеята за машина, от епохата на напрегнатите дискусии в елинистическата библиотека до шеметните фантазии из булевардите на свръхнаселените метрополии на настоящото столетие, е идея, която примирява в едно трескавото въображение на визионера и хладния ум на инженера. Поради тази причина тя е една от доминиращите идеи на модерната епоха, която в голяма степен е изградила контурите на нашето битие в интелектуален и материален план днес. Машините не просто може да бъдат мислени като послушни инструменти в нашите ръце, но и преди всичко като навигатори по пътя към нови идейни хоризонти.[4]

Думата “спорт” има дълга история. В чисто етимологически план можем да проследим генезиса на думата до латинската форма *se deportare*, “отклонявам се”, като в епохата на формирането на романските езици този латинизъм запазва значението си на “развличам се”. Поради тази причина в началото на XII в. откриваме форми на испански и френски като *deportarse* и *se déporter*, или просто *déporter*. В рамките на английската словесност, която се формира след Норманското нашествие в 1066 г., откриваме през XIV в. формата *disport*, която е име, образувано от глагола със значението на игра, развлечение, нещо, което правим през свободното си време. През следващото столетие в английския се запазва съкратената форма на тази дума, която се и запазва в езикова употреба до наши дни, *sport*. Идеята за спорт в рамките на средновековната и ранната модерна епоха трайно се свързва с представата за прекарване на свободното време, изпълнено с редица забавления, които имат една или

друга социокултурна основа. През късното Средновековие трябва да мислим като спорт най-вече лова, ездата, но също така и организираните и твърде опасни рицарски турнири на аристократите, както и провеждането на редица улични театрални и циркови изпълнения, които включват борба, акробатика и силови състезания. [5] Към края на XVIII в. понятието спорт започва да придобива значение, което се доближава до това, с което го свързваме днес, а именно организирани атлетически състезания с изразен агонален характер, които се превръщат в типичното масово забавление за оформящото се английско гражданско общество през Индустриалната революция. Именно силно изразеният агонален характер на спортните забавления се оказва сполучливо допълнение към развитието на модерното капиталистическо общество в индустриалните западни страни, което е подчинено на принципа на изострена конкуренция. [6] Тук трябва да се отбележи нещо повече. Спортът получава по категоричен начин различен облик през втората половина на XIX в. и началото на миналото столетие, доколкото бива включен в изграждането на новата за времето си концепция за националната държава, която патерналистки е загрижена за телесното здраве на своите граждани, като последните са визирани най-вече в качеството си на човешки ресурс в рамките на нейната политика за постигане на влияние във външнополитически и военен план. За целта редица обществени дейци и политици, свързани с развитието на модерния спорт в ранната му фаза, се оказват ценни помощници. Тук можем да споменем имена като Фридрих Лудвиг Ян, Адолф Шпис, Франц Нахтегал, Пер Хенрик Линг, Арчибалд Макларън, Жюл Фери и др. [7] Спортът и войната се превръщат в съюзници в името на реализирането на целите на държавата, която неумолимо следва своите експанзионистични интереси. В този смисъл не е чудно защо спортът е използван като ценна разменна монета от страна на тоталитарните режими през XX в., за да може тези режими да получат така нужната им символна легитимация в сферите на политиката и културата. От забавление спортът се превръща в добре заучен рефрен за пробуждането на мощни колективни емоции и нагони за мобилизация в името на нацията. Последните със сигурност може да бъдат разглеждани като добра парадна украса, която прикрива инструментализирането на гражданите от страна на политическия режим.

Изложеното по-горе ни подсказва съвсем недвусмислено, че монографията на госпожа Ангелова-Игова ни предлага едно полезно изследване, което проследява сложното развитие на идеите за машината и спорта, което по един или друг начин се свързва с възхода на редица тоталитарни режими през миналото столетие. Това изследване ни подсказва сполучливо, че тези две понятия не се изключват взаимно по начина, по който на пръв поглед бихме си помислили. Двете идеи, идеите за машината и спорта, се поместват в историческото битие на западния човек като обещание за надграждане и съизмерване с една божествена в езически смисъл свръхсила. Двете идеи се базират на порива към изграждане на хармонизиран и сякаш лишен от сериозността на човешката ограниченост свят, залагайки на безкомпромисна рационалност, която парадоксално в същото време се обвързва с детинския блян да се стремим към недостижимото. По този начин и двете идеи се включват в основата на редица практики за дисциплина на телата в образованието, спорта и воденето на война в късната модерност – един наратив за машини, тела и блянове... Приятно четене!

БЕЛЕЖКИ

[1] *Какво нещо е изработеното от човека, какво е изработеното от машината?* (Преводът е на автора на статията.) **Вж. Friess, P.** (1993). *Kunst und Maschine. 500 Jahre Maschinenlinien in Bild und Skulptur*. München: Deutscher Kunstverlag, S. 9.

[2] **Brun, J.** (1992). *Le rêve et la machine*. Paris: La Table Ronde, 31 – 2.

[3] Ibid.

[4] **Friess, P.** Op. cit. S. 9 – 10.

[5] **Olivová, V.** (1984). *Sports and Games in the Ancient World*. London: Bloomsbury Books, p. 8.

[6] Ibid., 8 – 9.

[7] **Вж. Freeman, W.** (1987). *Physical Education and Sport in a Changing Society*. New York: MACMILLAN и **Bancel, N. et al.** (2002). *Du guerrier à l'athlète*. Paris: PUF.

ЛИТЕРАТУРА

Bancel, N. et al. (2002). *Du guerrier à l'athlète*. Paris: PUF.

Brun, J. (1992). *Le rêve et la machine*. Paris: La Table Ronde.

Freeman, W. (1987). *Physical Education and Sport in a Changing Society*. New York: MACMILLAN.

Friess, P. (1993). *Kunst und Maschine. 500 Jahre Maschinenlinien in Bild und Skulptur*. München: Deutscher Kunstverlag.

Olivová, V. (1984). *Sports and Games in the Ancient World*. London: Bloomsbury Books.

**ПРОДЪЛЖЕНИЕ НА БИБЛИОГРАФСКИТЕ УКАЗАТЕЛИ НА
ЕТИЧЕСКИТЕ РУБРИКИ В БЪЛГАРСКАТА ФИЛОСОФСКА
ПЕРИОДИКА IV**

ЕМИЛИЯ В. МАРИНОВА

Списание „Етически изследвания“

editor@jesbg.com

**CONTINUATION OF THE BIBLIOGRAPHY INDEX OF ETHICS
RUBRICS IN THE BULGARIAN PHILOSOPHICAL PERIODICALS IV**

EMILIA V. MARINOVA

Journal „Ethical Studies“

Списание „Етически изследвания“ продължава да публикува библиографски указатели на етическите рубрики в българската философска периодика. Ние не се стремим да направим библиография на етическите текстове в българската философска периодика. Интересува ни как етиката завоюва място в нея чрез обособяване на специализирани етически рубрики. В настоящия брой публикуваме извадка от библиографския указател на „Годишник на катедрите по диалектически и исторически материализъм при ВУЗ“ (1966-1981 г.), в неговия предходник „Годишник на катедрите по марксизъм-ленинизъм при ВУЗ“ (1961-1966), както и в наследника му - „Годишник на катедрите по марксизъм-ленинизъм при ВУЗ“ – серия „Диалектически и исторически материализъм“ (1982-1989). Тези издания се отпечатват в от една до четири книжки годишно, някои от които съвместно – в поредни номера на 20 тома. В тях са поместени статии и студии от автори, като някои са придружени от резюмета на руски и западни езици (английски, френски и немски). Те не са разпределени в рубрики.

В Библиографския указател на проф. Добрин Тодоров статиите и студиите са подредени според съществуващото през тоталитарния период специфично деление на философските дисциплини. Авторът се е спрял на следните рубрики: „Диалектически материализъм“, „Етика“ „Естетика“ „Идеологическо образование и възпитание“, „Исторически материализъм и социология“, „Мировгледно-методологическа и

идеологическата функция на учебния процес във ВУЗ“, „Философски въпроси на естествознанието и частните науки“, „История на философията и критика на буржоазната философия“, „Логика“, „Теория и методика на преподаването на философия“ „Научен атеизъм“ и „Научен комунизъм“. Прави впечатление, че в рубриката „Етика“ са включени осем публикации, малко повече от тези в рубриките „Логика“ (три публикации), „Естетика“ (седем публикации) и „Научен комунизъм“ (три публикации). Най-обемни са рубриките, свързани с академичното образование по философия и мироведно-методологическите и идеологическите проблеми на учебния процес във ВУЗ.

Забележително е също, че в рубриките, свързани с академичното философско образование и философските въпроси на частните науки и техниката откриваме текстове на известни в българската марксистка етика фигури (Янко Янчев, Македония Коларова, Донка Александрова, Васил Тасев, Росина Данкова и др.) , а също така и на млади етици, които са в началото на своя академичен път (Даниела Сотирова и др.).

ГЛАВЕН РЕДАКТОР

Доц. д-р Емилия В. Маринова

БИБЛИОГРАФСКИ УКАЗАТЕЛИ НА ЕТИЧЕСКИТЕ РУБРИКИ В БЪЛГАРСКАТА ФИЛОСОФСКА ПЕРИОДИКА IV

ДОБРИН ТОДОРОВ

МГУ „Св. Иван Рилски“, София

dobrintodorov61@abv.bg

BIBLIOGRAPHY INDEX OF ETHICS RUBRICS IN THE BULGARIAN PHILOSOPHICAL PERIODICALS IV

DOBRIN TODOROV

MGU „St. Ivan Rilski“, Sofia

БИБЛИОГРАФСКИ УКАЗАТЕЛ

на сп. „Философски преглед“

(Етически рубрики)

Списание „Философски преглед“ излиза между 1929 и 1943 г. От него са публикувани 71 книжки. В тях са отпечатани около 650 текста на близо 200 автори.

В Библиографския указател текстовете са отнесени към книжката, в която са отпечатани. Те са подредени азбучно – на имената на авторите. За всеки текст са посочени и страниците, на които е публикуван. Текстовете са отнесени към четири раздела: редакционни, авторски, разяснителни и информационни.

За улеснение на ползващите Указателя при представянето на авторските текстове допълнително са създадени рубрики, които отговарят както на разбиранията на отговорния редактор (например, отразените в поканата към читателите на списанието от кн. 5, 1941 г.), така и традиционни за философията вътрешни деления (като „История на философията и съвременна философия“ и „Етика“).

I. РЕДАКЦИОННИ ТЕКСТОВЕ

II. АВТОРСКИ ТЕКСТОВЕ

Естетика

Етика

Геновски, Михаил Нравствените норми на богомилите, 1934, кн. 1, 33-44.

Георгов, Иван Егоизмът и безкористието като принципи на нравствения живот, 1933, кн. 2, 97-113.

Гидиков, Стефан Светът - нравствена задача, 1937, кн. 1, 52-61.

Иванчев, Димитър Ницше като противник на досегашния морал и на религията на състраданието, 1933, кн. 4, 346-357; Етическият индивидуализъм, 1935, кн. 3, 254-266.

Капелков, Спас Съвестта, 1936, кн. 2, 162-166; Измамникът и неговата жертва, 1941, кн. 2, 154-161; Същина на съпругеската изневяра, 1942, кн. 4, 289-308.

Михалчев, Димитър Егоизмът като етическа проблема, 1938, кн. 3, 193-206; Същината на морала в научна светлина, 1940, кн. 3, 213-248; Етиката на слабите и моралът на силните, 1942, кн. 2, 97-113.

Станков, Ангел Съвестта, 1930, кн. 5, 457-466.

Хаджийски, Иван Моралната философия на българина от новото време, 1938, кн. 5, 405-445.

Чолаков, Кирил Основи на лекарската нравственост, 1935, кн. 3, 232-253.

История на философията и съвременна философия

Метафизика

Педагогика

Психология

Религиозна философия

Социология

Теория на познанието

Философски проблеми на частните науки

Философия на историята и човека

III. РАЗЯСНИТЕЛНИ ТЕКСТОВЕ

Въпроси и отговори

Около въпроса за противоречието

Полемика

IV. ИНФОРМАЦИОННИ ТЕКСТОВЕ

Книгопис

Критични отзиви

Некролог

Философска книжнина

Философски вести

Философски живот

Годишно съдържание

Съставил: Добрин Тодоров